

Γιώργος Ρούσης

Απελευθέρωση της ατομικής πρωτοβουλίας: Η πεμπτοουσία του Μαρξισμού. Μια ουτοπία;*

«Η ατομικότητα στην κομμουνιστική κοινωνία μπορεί να είναι μεγαλύτερη από κάθε προηγούμενη κοινωνία»¹.

E. Bloch Experimentum mundi

Εισαγωγή

Η χυδαία αντίληψη ότι ο απώτερος στόχος του μαρξισμού περιορίζεται στην κατώτερη φάση του κομμουνισμού, το σοσιαλισμό, ο οποίος μάλιστα ταυτίζεται με την πιο έντονη μορφή κρατικισμού-ολοκληρωτισμού που καταδυναστεύει την προσωπικότητα, φαίνεται να κυριαρχεί.

Η αντιμετώπιση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», και της πρακτικής που αυτές ακολούθησαν, σαν σοσιαλιστικών ενδυναμώνει αυτή την αντίληψη.

Έτσι το πεδίο παραμένει ελεύθερο για να εμφανίζεται ο νεοφιλελευθερισμός σαν ο πιο γνήσιος εκφραστής της ατομικής πρωτοβουλίας και της χειραφέτησης της προσωπικότητας, σαν η μοναδική απάντηση της γενικότερης απαίτησης των λαών για περισσότερη δημοκρατία².

Και όμως, η πραγματικότητα είναι τελείως διαφορετική από τα φαινόμενα! Ο μαρξισμός, εκτός από μεθοδολογία, εκτός από κριτική του καπιταλισμού, αποτελεί μια κοσμοθεωρία που δεν περιορίζει τα επιστημονικά της οράματα ούτε απλά στην καλύτερευση των συνθηκών ζωής των εργαζομένων στα πλαίσια του καπιταλισμού, ούτε στην «οικοδόμηση» ενός σοσιαλισμού, αλλά στοχεύει στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που απορρέουν από την ίδια την αντικειμενική πραγματικότητα, για να μπορέσει η ανθρωπότητα να διαμορφώσει ριζικά νέες σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, τον άνθρωπο και την κοινωνία, τον άνθρωπο και τον ίδιο του τον εαυτό.

Στοχεύει στην αταξική κοινωνία, χωρίς κράτος, στην ανάδειξη της προσωπικότητας και στην ολόπλευρη ανάπτυξή της, με τη μετατροπή της εργασίας σε ελεύ-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος κεφαλαίου βιβλίου που προετοιμάζει ο Γ. Ρούσης με τίτλο *Ο «κομμουνισμός» πέθανε ζήτω, ο κομμουνισμός*.

1. E. Bloch «Experimentum mundi» Payot, 1981 σελ. 187.

2. Για τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις του νεοφιλελευθερισμού βλέπε διδακτορική διατριβή Γιώργου Μανιάτη με τίτλο «Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις της νεοφιλελευθερης αντίληψη για το κράτος», Πάντειο Πανεπιστήμιο 1990.

θερη εκδήλωση της προσωπικότητας και συνεπώς της ατομικής πρωτοβουλίας σε αυτοσκοπό και θεμελιακό μοχλό της κοινωνικής εξέλιξης.

Στην πραγματικότητα ο μαρξισμός, σαν επιστημονικός ουμανισμός³ που είναι, στοχεύει ακριβώς στην ανάδειξη της ολοκληρωμένης προσωπικότητας και της ατομικής πρωτοβουλίας, απελευθερώνοντας την κοινωνία από την κρατική καταστολή, τη συνείδηση από τη στρεβλή εικόνα της πραγματοποιήσης-αντικειμενοποίησης των ανθρώπινων σχέσεων. Στοχεύει στην υπέρβαση των μορφών της συγκεκριμένης και της αφηρημένης εργασίας και της αντίστοιχης ανταγωνιστικής αντίθεσης ανάμεσα στη συγκεκριμένη και την αφηρημένη προσωπικότητα, στην υπέρβαση της κρατικής μορφής οργάνωσης της κοινωνίας, που γεννά ο ανταγωνιστικός καταμερισμός της εργασίας και η κυριαρχία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Αντίθετα, ο νεοφιλελευθερισμός, με τη διαιώνιση της εμπορευματικής παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, τις οποίες υποστηρίζει, και με την ουσιαστική ενίσχυση του κρατισμού, την οποία προϋποθέτει —ο περιορισμός της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους και οι ιδιωτικοποιήσεις όχι μόνο δεν οδηγούν στον περιορισμό της πολιτικής-κατασταλτικής λειτουργίας αλλά απαιτούν την έντασή της, αφού οξύνουν τις κοινωνικές ανισότητες και αντιθέσεις— αν και προσπαθεί να τη συγκαλύψει, οξύνει παραπέρα την αποξένωση της προσωπικότητας, περιορίζει ακόμα πιο ασφυκτικά την ατομική πρωτοβουλία για τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, εγκλωβίζει κι αυτήν ακόμα την πρωτοβουλία των κεφαλαιοκρατών στα πλαίσια της ιδιαίτερης αποξένωσής τους.

Έτσι ο νεοφιλελευθερισμός, παρά τις διακηρύξεις του, αποτελεί την ιδεολογία της αποξένωσης της προσωπικότητας, της καθυπόταξης στη λογική του κέρδους και όχι της ανάπτυξης της ατομικής πρωτοβουλίας.

Στόχος τούτου του άρθρου είναι να αποκαταστήσει τη μαρξιστική θεωρία της απελευθέρωσης της προσωπικότητας κι ακόμα, ακολουθώντας τη σχέση θεωρίας και πράξης, την οποία ο ίδιος ο μαρξισμός εμπεριέχει, να θέσει τα σοβαρά ερωτήματα που προκύπτουν από τη μέχρι σήμερα μη εφαρμογή αυτής της θεωρίας στην πράξη και κάτι ακόμα πιο σημαντικό, να διερευνήσει αν τελικά, στις συνθήκες της εποχής μας, η μαρξιστική απελευθέρωση της προσωπικότητας αποτελεί απλώς άλλη μια ουτοπία ανάμεσα σε τόσες άλλες που γέννησε η ανθρώπινη σκέψη.

1. Ο μαρξισμός: επιστημονικός ουμανισμός

Μια ολοκληρωμένη αντιμετώπιση της ερμηνευτικής του Marx για την ανθρώπινη ουσία προϋποθέτει τόσο την αναφορά στις αντιλήψεις της προμαρξιστικής σκέψης για τον άνθρωπο και στην κριτική του μαρξισμού σ' αυτές, όσο και την αναφορά στην εξέλιξη της ίδιας της μαρξιστικής σκέψης. Κι αυτό γιατί ο μαρξισμός δεν γεννήθηκε εκ του μηδενός, ούτε σταμάτησε στα έργα της νεό-

3. Ο όρος ανήκει στον Lucien Séve.

τητας του Marx⁴. Αν, όπως γράφει ο Αύγουστος Μπαγιώνας, «ο στοχασμός του Marx και του Engels μπορεί να θεωρηθεί σύνθεση της θεωρίας του γαλλικού Διαφωτισμού για τον άνθρωπο και την κοινωνία και των μεθοδολογικών αρχών του Hegel για τη διαλεκτική μορφή της ανάπτυξης του λογικού και της ιστορικής εξέλιξης και για τη συσχέτιση του αληθινού με το συνολικό»⁵, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι αυτή ακριβώς η σύνθεση αποτελεί ταυτόχρονα και μια τομή στη φιλοσοφική αντιμετώπιση του ανθρώπου, κι αυτό επειδή η μαρξιστική θεώρηση ξεκόβει με τη θεωρησιακή αντιμετώπιση και παίρνει υπόψη της την πραγματικότητα.

Έτσι, από τη μια μεριά, ο μαρξισμός, σε αντίθεση με το γαλλικό Διαφωτισμό, ξεφεύγει από τη λογική του αφηρημένου ατόμου και των αφηρημένων ατομικών δικαιωμάτων που είναι συνυφασμένα με κάποια αφηρημένη ανθρώπινη φύση, και που στο πολιτικό επίπεδο εξυπηρετούν τη θεμελίωση της αστικής τάξης πραγμάτων και από την άλλη, υπερβαίνει τις λογικές αφαιρέσεις της χεγγελιανής διαλεκτικής, το λογικό μυστικισμό της, ξεφεύγοντας από την αναγωγή σε αιτία των εμπειρικών αντιθέσεων της ιδεολογικής ανατροπής της διαλεκτικής κίνησης.

Κι ακόμα παραπέρα, ο μαρξισμός, αντιστρέφοντας τη χεγγελιανή διαλεκτική, αναζητά τη λύση των αντιθέσεων όχι στο επίπεδο της λογικής αλλά σ' αυτό της πρακτικής, της επαναστατικής πράξης.

Ταυτόχρονα, ο μαρξισμός ξεπερνά τον αφηρημένο ανθρωπολογισμό του Feuerbach, εμπλουτίζοντας τον υλισμό του με το να ξεφεύγει από τον καθορισμό της ουσίας του ανθρώπου σαν αιώνιας αμετάβλητης ανθρώπινης φύσης.

Έτσι ο Marx, στην έκτη θέση για τον Feuerbach, γράφει:

«Ο Feuerbach ανάγει τη θρησκευτική ουσία στην ανθρώπινη ουσία. Μα η ουσία του ανθρώπου δεν είναι αφαιρεση που υπάρχει μέσα στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων»⁶

Ας εξετάσουμε όμως συνοπτικά την εξέλιξη, τη διαδικασία ωρίμανσης της ίδιας της σκέψης του Marx από τα πρώτα του έργα μέχρι και το *Κεφάλαιο*. Αν και είναι σίγουρο ότι ο Marx δεν μας άφησε μια ολοκληρωμένη θεωρία της προσωπικότητας, και αυτό γιατί στα πλαίσια του πολυσήμαντου έργου του μια τέτοια θεωρία δεν αναπτύχθηκε τόσο βαθιά, όσο άλλες πτυχές που κατά την άποψή του, στις συνθήκες της εποχής του, αποτελούσαν προτεραιότητες τόσο από την άποψη της κατανόησής τους όσο κι από την άποψη της διαμόρφωσης νέων θεωρη-

4. Για μια πιο εκτεταμένη αναφορά στην προμαρξιστική προβληματική ιδιαίτερα σχετικά με την αποξένωση, βλέπε Γ. Μανιάτη, «Η έννοια της αποξένωσης στον Marx. Επιστημονική Σκέψη. Αρ. Τεύχους 12, σελ. 15-29. Και πιο ειδικά για τη σχέση μαρξισμού-γαλλικού διαφωτισμού, βλέπε Α. Μπαγιώνας, *Η ιστορικότητα της συνείδησης στη φιλοσοφία του γαλλικού διαφωτισμού*. Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 281-315.

5. Στο ίδιο σελ. 298.

6. Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φόουερμπαχ», *Διαλεκτά Έργα*, τόμος 2, σελ. 469.

τικών βάσεων για την πάλη της εργατικής τάξης, είναι αναμφίβολο ότι ανέπτυξε μέσα από το συνολικό του έργο μια νέα αντίληψη για την προσωπικότητα, κι αυτό μέσα από σταθερές αλλά και ωριμάζουσες αντιλήψεις.

Γι' αυτό η όποια αποσπασματική, έστω κι αν αυτή αναφέρεται στα πιο ώριμα έργα του Μαρξ, έκθεση της σκέψης του, μπορεί να οδηγήσει σε «ανθρωπιστικές» ή «επιστημο-οικονομιστικές» παρεκκλίσεις, τόσο συχνές στους σύγχρονους μαρξιστές.

Στα πρώτα του έργα ο Μαρξ, αφομοιώνοντας την υλιστική αντιστροφή του Feuerbach σε σχέση με τον Hegel, δηλαδή την υλιστική προτεραιότητα της φύσης σε σχέση με τη συνείδηση, δεν ξεφεύγει ωστόσο από την αναγωγή σε κυρίαρχο του υποκειμενισμού του ανθρώπου ως προς τις κοινωνικές σχέσεις. Κι όπως ορθά τονίζει ο Lucien Séne, ο Μαρξ καταγράφει έτσι έναν ιστορικό ιδεαλισμό στην καρδιά του φυσικού υλισμού⁷.

Έτσι στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844 η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται σαν «το προϊόν - το αποτέλεσμα και η αναγκαία συνέπεια της αποξενωμένης εργασίας, της εξωτερικής σχέσης του εργάτη προς τη φύση και τον εαυτό του»⁸. Αυτή η προτεραιότητα του «ανθρώπινου» ως προς το ιστορικό γεγονός αργότερα θα αντιστραφεί και παράλληλα η ειδολογική αντίληψη μιας αφηρημένης ατομικότητας θα αντικατασταθεί από μια ιστορικο-οικονομική θεώρηση. Ταυτόχρονα, ο δυϊσμός *κράτους-κοινωνίας των πολιτών* θα ερμηνευθεί βαθύτερα από τον καταμερισμό της εργασίας και τον ανταγωνισμό των τάξεων. Σημαίνει μήπως αυτό την εγκατάλειψη του ουμανισμού από μέρους του Μαρξ; Στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο. Ο Μαρξ, αποχωριζόμενος τον θεωρησιακό ουμανισμό και ανακαλύπτοντας τον επιστημονικό ουμανισμό, συμβάλλει αποφασιστικά στη διερεύνηση της ανθρώπινης ουσίας· και κάτι που έχει πιο πρακτική σημασία: ανοίγει το δρόμο της χειραφέτησης του ανθρώπου στην πράξη.

Στις «Θέσεις για τον Feuerbach» και στη *Γερμανική Ιδεολογία* ο Μαρξ και ο Engels δεν εγκαταλείπουν τον ανθρωπισμό τους. Ο ίδιος ο Μαρξ θεωρεί ότι η εργασία του και αυτή του Engels, που είχε σαν καταστάλαγμα τη *Γερμανική Ιδεολογία*, αποτελεί προσπάθεια να ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς τους με την προηγούμενη φιλοσοφική τους συνείδηση⁹, και αυτή η προσπάθεια τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ακριβώς οι κοινωνικές σχέσεις είναι εκείνες που επιτρέπουν την κατανόηση της ανθρώπινης ουσίας. Αυτός ο κοινωνικός εντοπισμός της ουσίας του ανθρώπου, πέρα από το μεμονωμένο άτομο και όχι σαν κάτι που ενυπάρχει στο άτομο από καταβολής του, αλλά που μέλλει να κατακτηθεί, δεν

7. Βλέπε Lucien

Séne, «Marx et le libre développement de l' individualite» στο in *Droit et liberte selon Marx* p.u.f. 1986, σελ. 96.

8. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Εκδ. Γλάρος, σελ. 102.

9. Καρλ Μαρξ, «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» (πρόλογος), *Διαλεκτά Έργα*, τόμος 1ος, σελ. 426.

αποτελεί απάρνηση του ουμανισμού αλλά ωρίμανσή του.

Η όποια λοιπόν απολυτοποίηση του «ουμανισμού» της νεότητας του Μαρχ ή η όποια άρνησή του στο όνομα του ώριμου οικονομικού του έργου αποτελούν επισημονικά ατοπήματα. Ο άνθρωπος βρίσκεται στο επίκεντρο του ώριμου έργου του Μαρχ και η απελευθέρωσή του δεσπόζει σ' αυτό. Από την άλλη, ο Μαρχ δεν αρνείται τη νεότητά του. Ο ίδιος, σε γράμμα του στον Engels το 1867, δηλαδή περίπου είκοσι πέντε χρόνια μετά απ' όταν έγραψαν την *Αγία Οικογένεια* (1844), ξαναμελετώντας την, γράφει σχετικά μ' αυτό το έργο:

«Ήταν μια ευχάριστη έκπληξη για μένα να παρατηρήσω ότι δεν θα πρέπει αυτή μας η εργασία να μας κάνει να κοκκινίζουμε, παρ' όλο που η λατρεία του Feuerbach μας προκαλεί τώρα μια περιεργή αίσθηση.»¹⁰

Όταν λοιπόν ο Louis Althusser διαβλέπει ένα χάσμα στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρχ, το οποίο εντοπίζει περί το 1845-1846, και θεωρεί ότι ο ώριμος Μαρχ διακατέχεται από ένα θεωρητικό αντιουμανισμό¹¹ ή όταν, αντίστροφα, ο Maximilien Rubel ανακαλύπτει ένα επιστημονικοφανές κατακύλισμα στον ώριμο Μαρχ¹², ούτε ο ένας ούτε ο άλλος κατανοούν την ουσία της εξέλιξης της σκέψης του Μαρχ, δηλαδή το πέρασμά του στη βασική ιδέα όλου του «συστήματός» του, την ιδέα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής¹³.

Πώς ο Μαρχ χάνει τον ουμανισμό του όταν, για παράδειγμα, παραμένει συνεχώς πιστός στην αντίληψη που εκφράζει το 1846 στο «ωριμότετο» γράμμα του στον Αννεκόφ, όπου γράφει ότι η κοινωνική ιστορία των ανθρώπων δεν είναι παρά η ιστορία της ατομικής τους ανάπτυξης¹⁴; Ή όταν στο «επιστημονικό» *Κεφάλαιο* προσδιορίζει το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας σαν την ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, που μετατρέπεται σε καθαυτό σκοπό¹⁵; Ή ακόμα όταν, πάλι στο *Κεφάλαιο*, τόσο όσον αφορά τον προσδιορισμό των «παραγωγικών δυνάμεων» όσο και των «παραγωγικών σχέσεων» τοποθετεί στο επίκεντρο τον άνθρωπο;

Όταν ο Μαρχ αναφέρει ότι «η αναλυτική μου μέθοδος δεν ξεκινάει από τον Άνθρωπο αλλά από την κοινωνική περίοδο, η οποία είναι οικονομικά δοσμένη...»¹⁶, δεν απαρνείται, όπως υποστηρίζει ο Althusser, τον ανθρωπισμό· αντίθετα, απορρίπτοντας τον αφηρημένο «Άνθρωπο», συγκεκριμενοποιεί τον ανθρωπισμό μέσα από το συγκεκριμένο κοινωνικό άνθρωπο¹⁷. Ποια όμως μεθοδολογία ακολούθησε ο Μαρχ για να καταλήξει στην έκτη θέση για τον Feuerbach: Ουσία του ανθρώπου ίσον το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, και ποια η βαθύτερη

10. Marx-Engels, *Correspondance*, Εδ. Ψοστέσ, τ IX, τομ. 150.

11. Βλέπε L. Althusser, *Pour Marx*, Ed. Maspero 1965.

12. Βλέπε M. Rubel, *Marx, critique du marxisme*, Ed. Payot 1974.

13. Λένιν, «Φιλοσοφικά Τετράδια», *Άπαντα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», τ. 29, σελ. 16.

14. «K. Marx à Annekov», στο Marx-Engels, *Lettres sur le Capital*, Ed. Sociales 1964, σελ. 28.

15. K. Μαρχ, *Το Κεφάλαιο*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», τ. 3, σελ. 1007.

16. K. Marx, «Randglossen zu Adolph Wagner», *Werke*, τομ. 19 σελ. 371.

17. Βλέπε και M. Lowy, *Dialectique et Revolution*, ed. Anthropos, 1973, σελ. 60.

διαλεκτική σχέση ανθρώπου-κοινωνίας, που αυτή η θέση συμπυκνώνει; Όπως πολύ ορθά υπογραμμίζει ο Lucien Séve, «αν η κριτική του αφηρημένου ουμανισμού έχει τώρα ξεπεραστεί για τον Marx, αντίθετα, η κριτική της αφαιρέσης γενικά, και στην πολιτική οικονομία ειδικότερα, γίνεται γι' αυτόν κεφαλαιώδης στόχος ... για να ολοκληρώσει την επεξεργασία νέων εννοιών, συμπεριλαμβανομένης και της έννοιας του ανθρώπου, που παίρνουν τη θέση των εννοιών του φιλοσοφικού ουμανισμού, πρέπει να ολοκληρώσει την επεξεργασία της νέας θεωρίας των εννοιών της αφαιρέσης και της έννοιας της ουσίας και της ύπαρξης, θα πρέπει να προωθήσει μέχρι τέλος την κριτική της θεωρησιακής αντίληψης της γνώσης και την οικοδόμησης μιας υλιστικής, επιστημονικής θεωρίας που να την αντικαθιστά.»¹⁸

Καταρχήν, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε κάτι που, κατά την άποψή μας, είναι ιδιαίτερα σημαντικό και που συνήθως υποβαθμίζεται στις αναλύσεις τις σχετικές με τη μαρξιστική μεθοδολογία. Ο μαρξισμός, σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες θεωρίες, ξεκινάει με την προοπτική της δυνατότητας ανατροπής στην πράξη της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Με άλλα λόγια, ο μαρξισμός, αφού συλλάβει τη ρίζα της κίνησης της πραγματικότητας, αντιμετωπίζει το πρόβλημα από το τέλος, από τη σκοπιά της προοπτικής του¹⁹. Κι αυτή η δυνατότητα συνδέεται με τη γενικότερη ιστορικότητα κάθε κατηγορίας που χρησιμοποιείται από τον Marx. Γι' αυτό εξάλλου και απαγκιστρώνεται από την έννοια του αφηρημένου-αιώνιου ανθρώπου και χρησιμοποιεί στις αναλύσεις του τον συγκεκριμένο μεταβαλλόμενο ιστορικά άνθρωπο.

Πιο συγκεκριμένα, σ' ό,τι αφορά το πρόβλημα της σχέσης ανθρώπου-κοινωνίας που αντιμετωπίζουμε εδώ, ο Marx δεν καταγράφει απλώς, όπως κάνει ο Hegel ή ο Feuerbach, τη ρήξη ανθρώπου-κοινωνίας, τη ρήξη ανάμεσα στο φυσικό και το κοινωνικό σαν μια αιώνια αζεπέραστη ρήξη²⁰, αλλά αντιμετωπίζει δυναμικά τη δυνατότητα εξαφάνισης αυτής της ρήξης και την προοπτική της αποκατάστασης της ενότητας άνθρωπος-κοινωνία.

Η μαρξιστική μεθοδολογία δεν αποτελεί λοιπόν μέθοδο μιας ουδέτερης καταγραφής, αλλά επαναστατικής αντιμετώπισης της πραγματικότητας.

Γι' αυτό και ο Marx μπορεί και ξεφεύγει τόσο από τη θεοποίηση της κοινωνίας του Hegel, όσο και από την αναγωγή της σε μηχανιστικό άθροισμα του ενικού του Feuerbach.

Από πού όμως μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για τη μεθοδολογία του Marx; Την απάντηση μας τη δίνει ο Λένιν στα «Φιλοσοφικά Τετράδια»:

«Αν ο Marx δεν άφησε “Λογική” (με κεφαλαίο γράμμα), όμως άφησε τη λογική του “Κεφάλαιου” [...] Στο “Κεφάλαιο” εφαρμόστηκε σε μια επιστήμη η λογική, η διαλεκτική και η γνωσιοθεωρία [...] του υλισμού, που πήρε

18. Lucien Séve, *Marxisme et théorie de la personnalité*, Ed. Sociales σελ. 116-117.

19. Βλέπε Lucien Séve, *Communisme Quel second souffle?*, ed. Sociales, 1990, σελ. 43.

20. Βλέπε Βαζιούλιν, *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1988, σελ. 38.

καθετί το πολύτιμο από τον Hegel και προώθησε αυτό το πολύτιμο προς τα μπρος»²¹.

Θα ήταν όμως επιτρεπτό να χρησιμοποιήσουμε τη λογική του *Κεφαλαίου* για να αναλύσουμε τη μαρξιστική προσέγγιση της ουσίας του ανθρώπου;

Καταρχήν, το *Κεφάλαιο* θέτει ένα γενικότερο μεθοδολογικό πρόβλημα, η λύση του οποίου αποτελεί προϋπόθεση για την αναζήτηση της ουσίας του ανθρώπου. Αναφερόμενος στο συναγωνισμό, όπου όλα φαίνονται στρεβλωμένα, ο Μαρκ γράφει στο Κεφάλαιο.

«Η έτοιμη πια μορφή των οικονομικών σχέσεων, όπως προβάλλει στην επιφάνεια, στην πραγματική της ύπαρξη, επομένως και στις αντιλήψεις με τις οποίες οι φορείς και οι παράγοντες αυτών των σχέσεων προσπαθούν να τις κατανοήσουν, είναι πολύ διαφορετική από την ουσιαστική, όμως συγκαλυμμένη εσωτερική δομή και από την αντίστοιχη μ' αυτήν έννοια. Στην πραγματικότητα είναι το αντίστροφο, το αντίθετο.»²²

Μπορούμε όμως να μεταφέρουμε τη μεθοδολογική λύση που δίνει το Κεφάλαιο ως προς την αναζήτηση της ουσίας των πραγμάτων για τη διερεύνηση της ουσίας του ανθρώπου;

Πιστεύουμε ότι ο Α. Βαζιούλιν έχει απόλυτα δίκιο όταν απαντάει θετικά σ' αυτό ερώτημα. Γράφει λοιπόν ο Βαζιούλιν:

«Η στοιχειώδης μορφή του καπιταλιστικού πλούτου είναι το ξεχωριστό εμπόρευμα στην κοινωνία σαν τέτοια, ανεξάρτητα από τη μορφή της, στοιχείο της οποίας είναι ο άνθρωπος· ο καπιταλιστικός πλούτος διαμορφώνει την αλληλεπίδραση των εμπορευμάτων (που παρουσιάζεται στην επιφάνεια μόνο σαν απλή συσσώρευση, συγκέντρωση εμπορευμάτων), ενώ η ανθρώπινη κοινωνία αποτελεί αλληλεπίδραση ανθρώπων. Και εδώ και εκεί έχουμε αλληλεπίδραση στοιχείων, στην πρώτη περίπτωση εμπορευμάτων, στη δεύτερη ανθρώπων.

Απ' εδώ έπεται ότι η λογική του *Κεφαλαίου*, εφόσον αποτελεί λογική απεικόνισης της αλληλεπίδρασης στοιχείων, πλευρών, μπορεί να χρησιμοποιήσει πλήρως και για την εξέταση της κοινωνίας σαν τέτοιας.»²³

Όπως λοιπόν στο *Κεφάλαιο* αφετηρία είναι το εμπόρευμα κι όχι το ίδιο το κεφάλαιο, έτσι και για τη μελέτη της κοινωνίας και της σχέσης της με τον άνθρωπο αφετηρία θα πρέπει να είναι ο άνθρωπος.

Αν όμως παραμείνουμε στον άνθρωπο σαν αφηρημένη γενικότητα, δεν θα μπορέσουμε να εκφράσουμε το πραγματικό του βάθος γι' αυτό και θα πρέπει στη συνέχεια να προχωρήσουμε στη ρήξη της ταύτισης της ουσίας με το γενικό αντικείμενο, στην προκειμένη περίπτωση τον «γενικό άνθρωπο», έννοια που σαν

21. Λένιν, «Φιλοσοφικά Τετράδια», *Άπαντα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τ. 29, σελ. 301.

22. Κ. Μαρκ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 3ος εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σελ. 264.

23. Α. Βαζιούλιν, ό.π. σελ. 45.

αποδεκτή από τον Marx αφαίρεση χρησιμοποιείται όχι σαν μια από το παράθυρο επιστροφή στον αφηρημένο άνθρωπο αλλά για να εκφράσει την ιδιαιτερότητα της εξελισσόμενης βιολογικής κατηγορίας του ανθρώπου σε σχέση με τα ζώα.

Κάτι τέτοιο μπορεί να πραγματοποιηθεί, όπως συμβαίνει και με το εμπόρευμα στο *Κεφάλαιο*, αν αναζητήσουμε την ουσία στις σχέσεις που αυτή η ίδια περιέχει στο εσωτερικό της. Αν δηλαδή από το άμεσα δοσμένο άτομο, περάσουμε στην ουσία του ανθρώπου σαν συμπύκνωση κοινωνικών σχέσεων. Κι αυτό το πέρασμα το πραγματοποιεί ο Marx μέσα από τις σχέσεις που συνάπτει ο άνθρωπος στη διαδικασία της εργασίας.

Όπως λοιπόν το ίδιο το κεφάλαιο δεν αποτελεί για τον Marx ένα πράγμα, «αλλά μια κοινωνική σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους η οποία διαμεσολαβείται από πράγματα», έτσι κι εδώ, ως προς την ουσία του ανθρώπου, έχουμε να κάνουμε με σχέσεις κοινωνικές.

Όμως κι αυτή τη σχέση που εμπεριέχει η ουσία δεν θα πρέπει να την αντιμετωπίσουμε στατικά αλλά δυναμικά σαν μια διαδικασία. Όπως ο Marx θεωρεί το κεφάλαιο «όχι σαν μια απλή σχέση αλλά σαν διαδικασία στη διάρκεια των διαφορετικών φάσεων της οποίας δεν παύει να είναι κεφάλαιο»²⁴, έτσι κι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια σχέση, δημιουργική διαδικασία, της οποίας ο κινητήριος μοχλός είναι οι εσωτερικές αντιθέσεις που περιέχει.

Έτσι η ουσία δεν αντιμετωπίζεται πια σαν το γενικό αντικείμενο αλλά σαν η λογική της ανάπτυξης του πραγματικού αντικειμένου²⁵. Μ' αυτή την έννοια, η ουσία του ανθρώπου είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες αναπτύσσονται και μεταβάλλονται στο σύνολό τους, σαν ολότητα, όχι από το μεμονωμένο άτομο —είτε αυτό είναι καπιταλιστής είτε είναι εργάτης— αλλά από τις τάξεις. Γιατί «μόνο η τάξη μπορεί με τη δράση της να διεισδύσει στην κοινωνική πραγματικότητα και να τη μετατρέψει στην ολότητά της»²⁶.

Όμως, για να ολοκληρώσουμε με τη λογική του *Κεφαλαίου*, θα πρέπει να επισημάνουμε και μια άλλη σημαντική πτυχή που αναδειχνει ο Lucien Séve²⁷. Το γεγονός δηλαδή ότι, σ' ορισμένες περιπτώσεις, η ουσία σαν γενική ουσία μπορεί να υπάρξει σαν ειδική μορφή, άμεσα συγκεκριμένη πλάι στις άλλες ειδικές μορφές.

Το ίδιο συμβαίνει και με το χρήμα, το ίδιο με την ανταλλακτική αξία, το ίδιο με τη γενική, την αφηρημένη εργασία. Μ' άλλα λόγια, αυτές οι αφαιρέσεις δεν είναι απλά και μόνο προϊόντα νοητικής διαδικασίας, η οποία πηγάζει από την πραγματικότητα, αλλά υπάρχουν σαν τέτοιες συγκεκριμένα στην ίδια την πραγματικότητα.

Όπως το χρήμα υπάρχει σαν ιδιαίτερο εμπόρευμα στην καθημερινή πραγματικότητα, όπως η αφηρημένη εργασία υπάρχει σαν μέση εργασία που μπορεί να εκτελέσει κάθε μέσο άτομο μιας δοσμένης κοινωνίας, έτσι, καταλήγει ο Séve, «ο

24. Κ. Μαρξ «Fondements de la critique de l' economie politique τ. 1, σελ. 205.

25. Βλέπε Lucien Séve *Marxisme et théorie de la Personnalité*, σελ. 332.

26. G. Lukacs, *Histoire et conscience de classe*. Ed. de Minuit 1960, σελ. 61.

27. Βλέπε Lucien Séve, *Marxisme et théorie de la Personnalité*, σελ. 337-341.

άνθρωπος γενικά, ο αφηρημένος άνθρωπος, δεν είναι από μια άποψη παρά μια αφηρημένη γενικότητα, όμως αυτή η αφηρημένη γενικότητα αρχίζει να υπάρχει συγκεκριμένα στα άτομα, τα απαγκιστρωμένα από κάθε ιδιαίτερο δεσμό, που δημιουργεί η καπιταλιστική κοινωνία, στον σύγχρονο προλετάριο, όπου προαναγγέλλεται το ολοκληρωμένο άτομο της μελλοντικής κομμουνιστικής κοινωνίας.»²⁸

Συνεπώς, η λογική του μαρξισμού δεν είναι μια λογική αντιπαράθεσης ατόμου-κοινωνίας κι ακόμη χειρότερα επιβολής του συλλογικού στο ατομικό συμφέρον, αλλά, αντίθετα, προσπάθεια αποκάλυψης αυτής της αντίθεσης, όπως αυτή πηγάζει από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, προσπάθεια ξεπεράσματός της προς το συμφέρον του ατόμου.

Αν για την αστική σκέψη η αντίθεση ατόμου-κοινωνίας αντανακλά την εγγενή αντίφαση της ίδιας της κοινωνίας: «από τη μια την αναγκαιότητα εξατομίκευσης του ανθρώπου της εργασίας και του κεφαλαιοκράτη και από την άλλη το συλλογικό συμφέρον του ίδιου του συστήματος της ίδιας της αστικής τάξης»²⁹, η μαρξιστική αντίληψη, ξεπερνώντας αυτή την αντίθεση, δεν τοποθετείται υπέρ της κοινωνίας κι ενάντια στο άτομο αλλά, όπως αναφέρεται στη 10η θέση για τον Feuerbach, «η άποψη του καινούριου υλισμού είναι η ανθρώπινη κοινωνία ή η κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα»³⁰.

Έτσι το άτομο δεν αποτελεί ένα ον απομονωμένο, που παρεμβάλλεται στην κοινωνία, αλλά η ίδια η εξέλιξη της ατομικότητάς του συνδέεται με την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων. Έχουμε συνεπώς μια ενότητα του ατομικού με το κοινωνικό, του ειδικού με το γενικό.

Εξάλλου, ο ίδιος ο Marx μας προειδοποιεί ότι πρέπει να αποφύγουμε να τοποθετήσουμε την κοινωνία σαν μια αφαίρεση απέναντι στο άτομο και καταλήγει στο ότι «η ατομική ζωή του ανθρώπου με την ειδολογική ζωή δεν είναι διαφορετικές όσο κι αν —πράγμα που αναγκαστικά συμβαίνει— ο τρόπος της ύπαρξης της ατομικής ζωής είναι ένας περισσότερο ιδιαίτερος ή ένας περισσότερο γενικός τρόπος της ειδολογικής ζωής, ή η ειδολογική ζωή μια περισσότερο ιδιαίτερη ή περισσότερο γενική ατομική ζωή.»³¹

Η σχέση λοιπόν του ανθρώπου με την κοινωνία δεν είναι για τον Marx ούτε μια απλή εξωτερική σχέση, κάτι που εμπεριέχεται σαν θεμελιακός συλλογισμός στο θεωρησιακό ουμανισμό, ούτε αντίστροφα μια σχέση τύπου εποικοδομήματος, κάτι που υποβόσκει στις αντιουμανιστικές προσεγγίσεις του μαρξισμού. Κι αυτό γιατί «από τη μια μεριά η κοινωνική ατομικότητα, αν και καθορίζεται από την κοινωνική βάση, δεν βρίσκεται απέναντί της σε μια θέση εποικοδομήματος, αφού αποτελεί συστατικό στοιχείο αυτής της βάσης και της διαδικασίας αναπαραγωγής της. Από την άλλη, η ίδια η κοινωνική ατομικότητα αναπτύσσεται πά-

28. Lucien Sène, *Marxisme et théorie de la Personnalité*, σελ. 339.

29. Βλέπε Γ. Μανιάτη «Κοινωνική ατομικότητα, ένα ζητούμενο» *Διαλεκτική* τ. 1, σελ. 108.

30. Κ. Μαρξ, «*Θέσεις για τον Φίλερμπαχ*», ό.π. σελ. 470.

31. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 129-130.

νω στα βιολογικά άτομα, τα οποία σαν τέτοια δεν είναι προϊόντα της κοινωνικής βάσης αλλά μια πραγματικότητα εντελώς ξεχωριστή.»³²

Ο Σέβε προτείνει για τον προσδιορισμό αυτής της σχέσης την έννοια *παραοικοδόμημα*, *juxtastucture*, όπου «η μια δομή (το άτομο) εξ ορισμού, παρόλο που το υπόβαθρό της έχει μια ύπαρξη και μια προέλευση ανεξάρτητη, βρίσκεται ολοκληρωτικά υποταγμένη στην άλλη»³³ (την κοινωνική βάση). Ποια όμως η σχέση βιολογικού-κοινωνικού;

Αυτό που κατά τον Μαρκ διαχωρίζει τον άνθρωπο από το ζώο είναι η ενσυνείδητη και σκόπιμη δραστηριότητα.

«Αυτό που χωρίζει από τα πριν τον χειρότερο αρχιτέκτονα και την καλύτερη μέλισσα, είναι ότι αυτός έχει φτιάξει κιόλας το κύτταρο στο κεφάλι του προτού το φτιάξει στο κερί.»³⁴

Και ακριβώς το πέρασμα από την τυχαία χρησιμοποίηση, σαν οργάνων εργασίας, των αντικειμένων που προσφέρει η ίδια η φύση, στην κατασκευή οργάνων εργασίας αποτέλεσε το ποιοτικό εκείνο άλμα που σήμανε το διαχωρισμό του ανθρώπου από τον κόσμο των ζώων, τη μετατροπή του ανθρωπόμορφου πιθήκου σε άνθρωπο. Γιατί η κατασκευή των εργαλείων εργασίας προϋποθέτει υποχρεωτικά την ύπαρξη ενός προκαθορισμένου σκοπού και τη λογική συνέπεια στις κινήσεις για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού³⁵.

Όμως η ειδολογική αυτή διαφορά του ανθρώπου, η ζωντανή συνειδητή του δραστηριότητα, δεν μπορεί να υλοποιηθεί παρά σε στενή σύνδεση με την κοινωνία.

«Το άτομο είναι η κοινωνική ύπαρξη». Η ζωτική του έκφραση —ακόμα και όταν δεν εμφανίζεται στην άμεση μορφή μιας *κοινοτικής* έκφρασης αντιληπτής σε συνεργασία με άλλους ανθρώπους— είναι για το λόγο αυτό μια έκφραση και μια επιβεβαίωση της *κοινωνικής ζωής*.»³⁶

Συνεπώς, το κοινωνικό δεν είναι αντιθετικό του βιολογικού. Από τη γέννησή του ο άνθρωπος έχει μια βιολογική οργάνωση, ικανή να εξελιχθεί κοινωνικά. Η κοινωνική ζωή δεν επαναδημιουργεί κάθε φορά την ανθρώπινη φύση για το κάθε άτομο αλλά επικυρώνει και αναπτύσσει τις βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπινου είδους που έχουν ήδη κοινωνικοποιηθεί από την ανθρωπογένεση³⁷. Εξάλλου, ο ίδιος ο βιολογικός παράγοντας μετασχηματίζεται, οι ανάγκες, πέρα από τις ανάγκες που υπάρχουν στην κάθε περίπτωση (φυσιολογικές ανάγκες), εμπλουτίζονται από καινούριες που καθορίζονται από ένα δοσμένο τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής³⁸, ενώ γενικότερα στη διάρκεια της εξέλιξης της προσωπικότη-

32. Lucien Séve, *Marxisme et théorie de la Personnalité*, σελ. 200.

33. Lucien Séve, *Marxisme et théorie de la Personnalité*, ό.π., σελ. 201.

34. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, σελ. 191.

35. Οικονομική Σχολή Πανεπιστημίου Λομονόσοφ Μόσχας, *Πολιτική Οικονομία* εκδ. Gutenberg. Αθήνα 1977, τ. 1, σελ. 93.

36. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, εκδ. «Γλάρος» σελ. 129.

37. Βλέπε Gu. Ossipov, *Principles de sociologie*, Ed. du Progress, 1988, σελ. 112.

38. Κ. Marx-F. Engels, *L' ideologie allemande*, σελ. 289 note.

τας του ανθρώπου υποχωρεί ο ρόλος του βιολογικού και προβαδίζει ο κοινωνικός παράγοντας³⁹.

Συνεπώς, η ουσία του ανθρώπου —σύνολο κοινωνικών σχέσεων— δεν αποτελεί μια ενυπάρχουσα αφαίρεση που εδρεύει στο μεμονωμένο άτομο, αλλά βρίσκεται έξω απ' αυτό, στην κοινωνία. Όμως η ψυχολογική μορφή αυτής της ανθρώπινης ουσίας αποτελεί προϊόν της συγκεκριμένης ατομικότητας και δεν μπορεί να υπάρξει παρά μέσα σ' αυτήν, όπου όμως εκφράζεται αποσπασματικά και αντιφατικά. Κι ακριβώς αυτό το απ' έξω είναι που προσδιορίζει και το πέρασμα από την κατάσταση του ζώου στην κατάσταση του ανθρώπου, δηλαδή το πέρασμα από ζωντανά όντα που φέρουν την ουσία τους μέσα στον ίδιο τους τον εαυτό σαν βιολογική κληρονομιά, σε άλλα, που φέρουν την ουσία τους έξω απ' αυτά τα ίδια σαν κοινωνική κληρονομιά⁴⁰. Η ουσία λοιπόν του ανθρώπου δεν είναι διπλή, αλλά μία, κι αυτή είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων⁴¹.

Και όπως ορθά υπογραμμίζει ο Lukács, η κοινωνική υπαρκτή ουσία του ανθρώπου, η πραγματική του μετοχή στο ανθρώπινο γένος έγκειται επομένως στην —ιστορική— υπέρβαση της «βωβότητας», δηλαδή της εσωτερικής βωβότητας που συνδέει με φυσικό τρόπο τα διάφορα άτομα⁴².

Ακόμα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, με δεδομένο το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τη φύση, δίχως την κοινωνία, δίχως τον εαυτό του, έχει ιδιαίτερη σημασία και το πώς αντιμετωπίζει ο Μαρκ τη σχέση ανθρώπου-φύσης.

Ο κομμουνισμός για τον Μαρκ «σαν απόλυτα αναπτυγμένος νατουραλισμός ισοδυναμεί με τον ανθρωπισμό και σαν απόλυτα αναπτυγμένος ανθρωπισμός ισοδυναμεί με τον νατουραλισμό, είναι η γνήσια επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπου και της φύσης...»⁴³.

Πώς όμως είναι δυνατό στον καπιταλισμό το άτομο να αναδείχνει την προσωπικότητά του ενώ ταυτόχρονα κοινωνικοποιείται στα πλαίσια ενός καταμερισμού της εργασίας του οποίου η μορφή είναι ανεξάρτητη από τη θέλησή του και του οποίου το περιεχόμενο καθορίζει την ανάπτυξη της συγκεκριμένης προσωπικότητας στη βάση μιας αντιθετικής σχέσης με την κοινωνία;

Ενώ από τη μια πλευρά η ανθρώπινη κοινωνική κληρονομιά εμπλουτίζεται συνεχώς παρέχοντας αντικειμενικά δυνατότητες ανάπτυξης της προσωπικότητας και της εξατομίκευσης, το κεφαλαιοκρατικό οικονομικό σύστημα με τον καταμερισμό που επιβάλλει —«δολοφονία του λαού» τον αποκαλούσε ο Μαρκ —ομοιομορφοποιεί τα άτομα, τα εξαθλιώνει, τα αποβλακώνει, τα κατακερματίζει.

Ας επανέλθουμε όμως στη σχέση ανθρώπου-κοινωνίας. Μήπως ο μαρξισμός, ανάγοντας τις κοινωνικές σχέσεις σε καθοριστικό στοιχείο προσδιορισμού της

39. Βλέπε Ν. Νικολάου, *Μαρξισμός και Βιολογία. Ναρκωτικά*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή» 1988, σελ. 11.

40. Βλέπε Α. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, Ed. Albin Michel, 1965, τ.2, σελ. 34.

41. Βλέπε G. Smirnov, *La personalite en societe socialiste* ed. du Progres, 1988 σελ. 25.

42. Γκέοργκ Λούκατς, *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία* εκδ. «Κριτική» σελ. 40.

43. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 126.

ανθρώπινης ουσίας, δεν είναι τίποτε άλλο από ένας κοινωνικο-ιστορικός ντετερμινισμός;

Μια τέτοια ερμηνεία του μαρξισμού συχνά ξεκινάει από την ταύτιση της έννοιας «ουσία του ανθρώπου», της 6ης θέσης για τον Feuerbach, με την έννοια του ατόμου, του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά. Όμως αυτή η ερμηνεία έχει σαν συνέπεια από τη μια να αντιμετωπίζει μονόπλευρα, από ψυχολογική σκοπιά τις κοινωνικές σχέσεις και από την άλλη μονόπλευρα, κοινωνιολογικά το άτομο⁴⁴ και δεν ανταποκρίνεται στο πραγματικό περιεχόμενο της 6ης θέσης, η οποία ακριβώς με τη διατύπωση «ουσία του ανθρώπου» θέλει να υποδηλώσει αυτό το εξωτερικό από τα άτομα στοιχείο, που είναι οι κοινωνικές σχέσεις, και να θέσει έτσι το πρόβλημα της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους σε ανθρώπινο ον, το πρόβλημα δηλαδή της αφομοίωσης από τα επιμέρους άτομα αυτού του εξωτερικού προϋπάρχοντος και εξελισσόμενου στοιχείου που είναι οι κοινωνικές σχέσεις, το σύνολο της κοινωνικής κληρονομιάς.

Ο ιστορικός υλισμός του Marx διαφοροποιείται λοιπόν ως προς τη σχέση ανθρώπου-κοινωνικών συνθηκών από αυτόν των «παλαιών υλιστών». Για τον Marx, ναι μεν ο άνθρωπος είναι προϊόν των ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών, από την άλλη όμως είναι ταυτόχρονα και δημιουργός τους. Στον Marx «το αποτέλεσμα γίνεται αίτιο του αιτίου»⁴⁵.

Στην 3η θέση για τον Feuerbach, ο Marx γράφει σχετικά:

«Η υλιστική διδασκαλία ότι οι άνθρωποι είναι πρόϋοντα των συνθηκών και της αγωγής, και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και αλλαγμένης αγωγής, ξεχνά ότι τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι ότι πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί κι ο ίδιος ο παιδαγωγός.»⁴⁶

Στο ίδιο πνεύμα, στο γράμμα στον Αννεκόφ, ο Marx γράφει, ασκώντας κριτική στον Proudhon, ότι «οι άνθρωποι είναι αυτοί που δημιουργούν την ιστορία»⁴⁷ και γι' αυτό η ιστορία των ανθρώπων διαφέρει από την ιστορία της φύσης, γιατί την πρώτη την φτιάχνουμε εμείς ενώ τη δεύτερη όχι⁴⁸.

Εξάλλου, αν εξετάσουμε την κορυφαία πράξη της ιστορικής εξέλιξης, την επανάσταση, θα δούμε ότι ο Marx δεν την αντιμετωπίζει σαν νομοτέλεια με την έννοια της αναπόφευκτης, σ' ένα στάδιο, ωρίμανσης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων αλλά σαν γενική τάση, σαν δυνατότητα την οποία προσφέρουν οι αντικειμενικές συνθήκες, δυνατότητα όμως που δεν πραγματοποιείται παρά με την ελεύθερη δράση του ίδιου του προλεταριάτου, διότι «τίποτα δεν γίνεται χωρίς συνειδητή πρόθεση, χωρίς θελημένο σκοπό.»⁴⁹

44. Βλέπε σαν παράδειγμα αυτής της στρεβλής αντίληψης, A. Schaff *Le Marxisme et l'individu*, Ed. A. Colin, 1968.

45. Βλέπε Α. Μπαγιώνα, *ό.π.* σελ. 301.

46. Κ. Μαρξ, «Θέσεις για τον Φόουερμπαχ», *ό.π.* σελ. 468.

47. Κ. Μαρξ, «Γράμμα στον Αννεκόφ», *ό.π.* σελ. 526.

48. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, υποσημείωση σελ. 387.

49. Φ. Έγκελς, «Ο Φ. Φόουερμπαχ και το τέλος της Γερμανικής φιλοσοφίας», *Διαλεκτά Έργα*, τ. 2, σελ. 453.

Μάλιστα, το μη επαναστατικό, το εξελικτικό πέρασμα στο σοσιαλισμό, την πατρότητα του οποίου μπορούμε να αποδώσουμε στον Bernstein και που σήμερα εκφράζεται από τη ρεφορμιστική αριστερά, για να μπορέσει να θεμελιωθεί θεωρητικά, απαιτεί —κάτι που με συνέπεια έκανε ο Bernstein— ακριβώς την άρνηση της μαρξιστικής διαλεκτικής υποκειμένου-αντικειμένου στην ιστορική διαδικασία, την άρνηση της επαναστατικής πράξης και την αντικατάστασή της από το «φυσικό πέρασμα» στο σοσιαλισμό. Κι επειδή ακριβώς αυτό το πέρασμα δεν μπορεί να είναι αυτόματο και «φυσικό», η εφαρμογή της ρεφορμιστικής πολιτικής καταλήγει τελικά στην πράξη να λειτουργεί σαν νοσοκόμος του καπιταλισμού.

Ας θυμηθούμε σχετικά την κριτική από τη Rosa Luxembourg του ψευτο-επανάστατικού φανατισμού του Κάουτσκι, καθώς και το περιεχόμενο του συνθήματος «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» το οποίο ακριβώς ήθελε να υποδηλώσει ότι δεν υπάρχει μια και μόνη κατεύθυνση ανάπτυξης αλλά πολλαπλές και ότι ο ρόλος του προλεταριάτου είναι να παρέμβει για να οδηγήσει το ιστορικό προτσές στην κατεύθυνση του σοσιαλισμού. Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί ένα «αναπόφευκτο» προϊόν της ιστορικής αναγκαιότητας, αλλά μια αντικειμενική ιστορική δυνατότητα.

Πώς όμως ο μαρξισμός, που δεν αποδέχεται τον υπερφυσικό χαρακτήρα της ελευθερίας και που θεωρεί ότι οι κοινωνικές σχέσεις στο σύνολό τους προσδιορίζουν την ανθρώπινη ουσία, αφήνει από την άλλη ελεύθερα περιθώρια κίνησης στον άνθρωπο;

Μήπως, εντάσσοντας την ελευθερία στο πλαίσιο των αντικειμενικών συνθηκών, την περιορίζει; Μήπως ο στρουθοκαμηλισμός της αστικής σκέψης, που λειτουργεί πέρα από το συγκεκριμένο και τις αντικειμενικές συνθήκες, για να μετατρέψει στην πράξη τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ανθρώπου σε δικαιώματα του αστού και, σε τελευταία ανάλυση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε δικαιώματα των πραγμάτων, αντικαθίσταται από την απλή άρνηση της ελευθερίας του ανθρώπου;

Καταρχήν, ενώ ο Marx υπογραμμίζει το ρόλο της βάσης, της υλικής παραγωγής, σαν πραγμάτων, αντικειμένων, ταυτόχρονα θεωρεί πως η συνείδηση, το συμβολικό, το ιδεατό αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία των «υλικών προϋποθέσεων» όλης της ιστορίας⁵⁰.

Η διαλεκτική σχέση υποκειμένου-αντικειμένου ανάγεται, στο επίπεδο που εξετάζουμε εδώ, στη σχέση ελευθερίας-αναγκαιότητας. Η ελευθερία ορίζεται «σαν η αναγκαιότητα την οποία έχουμε συνειδητοποιήσει»⁵¹, ενώ, όπως λέει ο Hegel και υιοθετεί ο Engels, «η αναγκαιότητα είναι τυφλή μόνον εφόσον δεν την έχουμε κατανοήσει»⁵².

50. Βλέπε Lucien Sève, *Communisme. Quel Second Souffle?*, Ed. Sociales σελ. 14.

51. Βλέπε A. Störine, *L'ouvrage de V. Lenin «Materialisme et empiriocriticisme»*, ed. du Progres, Moscou 1986, σελ. 136.

52. Φρ. Ένγκελς, *Αντιντύριγκ*, εκδ. Αναγνωστίδης, 1963, σελ. 172.

«Ελευθερία της βούλησης δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο έξω από την ικανότητα να μπορούμε να αποφασίζουμε με γνώση των πραγμάτων. Όσο λοιπόν πιο *ελεύθερη* είναι η κρίση ενός ανθρώπου σχετικά με ένα ορισμένο ζήτημα, τόσο πιο μεγάλη είναι η αναγκαιότητα που χαρακτηρίζει το περιεχόμενο αυτής της κρίσης [...] Η ελευθερία συνίσταται επομένως στην κυριαρχία μας τόσο πάνω στον εαυτό μας όσο και πάνω στην εξωτερική φύση, κυριαρχία που στηρίζεται πάνω στη γνώση της φυσικής αναγκαιότητας».⁵³

Και βέβαια, για να κατακτηθεί η ελευθερία, δεν αρκεί μόνο η γνώση της πραγματικότητας, αλλά χρειάζεται και η κυριαρχία πάνω σ' αυτήν, «για να σηκωθείς δεν φτάνει να σηκωθείς με τη σκέψη και ν' αφήσεις να αιωρείται πάνω από το πραγματικό, το υλικό κεφάλι, ο πραγματικός υλικός ζυγός που δεν φεύγει από τη σκέψη με ιδέες»⁵⁴.

Μέχρι εδώ, προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το μαρξιστικό περιεχόμενο της έννοιας *ουσία του ανθρώπου*. Είδαμε ότι αυτή η ουσία είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Τώρα θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε με ποιο τρόπο οι κοινωνικές σχέσεις, και ιδιαίτερα οι σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αποξενώνουν, κατακερματίζουν, υποδουλώνουν την προσωπικότητα και, συνεπώς, γιατί χρειάζεται, για να απελευθερωθεί ο άνθρωπος, να ξεπεραστούν, αφού προηγουμένα συνειδητοποιηθούν, οι μορφές της διαμεσολαβητικής πραγμάτωσης των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους, που «εμφανίζονται σαν πράγματα» και οι οποίες γεννιώνται στη βάση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Γιατί, συνεπώς, «χρειάζεται οι προλετάριοι να ανατρέψουν το κράτος για να πραγματοποιήσουν την προσωπικότητά τους»⁵⁵.

2. Η κεφαλαιοκρατική αντικειμενοποίηση και αποξένωση εμπόδιο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας

Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι εμπορευματική παραγωγή η οποία στηρίζεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία και στον ανταγωνιστικό καταμερισμό της εργασίας.

Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της παραγωγής, αναπτύσσεται η κοινωνική διαδικασία της αποξένωσης, δηλαδή «μια ιστορικά παροδική μορφή αντικειμενοποίησης των ανθρώπινων ικανοτήτων, η οποία συνδέεται με την πραγματοποίηση και το φетиχισμό των κοινωνικών σχέσεων»⁵⁶.

Αυτή η διαδικασία είναι ενυπάρχουσα στην κοινωνία, όπου η παραγωγή γίνεται στη βάση ανεξάρτητων μεταξύ τους ατομικών εργασιών, ενώ σε μια κοινωνία «συνενωμένων» παραγωγών, «στη βάση της κοινής απόκτησης και ελέγχου των

53. Φρ. Ένγκελς, στο ίδιο, σελ. 171-172.

54. Marx - Engels, *Η Αγία Οικογένεια*, σελ. 102.

55. Marx - Engels, *Λ' ιδεολογία Γερμανική*, Ed. Sociales 1968, σελ. 96.

56. Ηλίτσεφ - Φεντοσέγιεφ, *Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, εκδ. Καπόπουλος, τ. 1, σελ. 197.

μέσων παραγωγής», εξαφανίζεται «η αντικειμενική επίφαση» των κοινωνικών σχέσεων⁵⁷.

Στη βάση λοιπόν της εμπορευματικής παραγωγής εμφανίζεται η φετιχιστική ψευδαισθηση, ο ιερογλυφικός χαρακτήρας της αξίας και ταυτόχρονα η αποξενωτική αυτονόμηση του κόσμου των εμπορευμάτων.

Ας δούμε, όμως, κάπως πιο αναλυτικά με ποιο τρόπο ο Marx αντιμετωπίζει το φαινόμενο της πραγματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων και της «αυτονόμησης», αποξένωσης στα πλαίσια της οποίας η κοινωνική κίνηση των ανθρώπων παίρνει τη μορφή μιας κίνησης των πραγμάτων που ελέγχουν τους ανθρώπους αντί να ελέγχονται απ' αυτούς.

«Γενικά τα αντικείμενα χρήσης γίνονται εμπορεύματα μόνο γιατί είναι προϊόντα ατομικών εργασιών που ασκούνται η μία ανεξάρτητα από την άλλη. Το σύνολο αυτών των ατομικών εργασιών αποτελεί τη συνολική εργασία της κοινωνίας. Επειδή οι παραγωγοί έρχονται σε κοινωνική επαφή μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας τους, και τα ειδικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατομικών τους εργασιών φανερώνονται μονάχα μέσα στα πλαίσια αυτής της ανταλλαγής. Μ' άλλα λόγια, οι ατομικές εργασίες δρουν στην πράξη σαν μέλη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η ανταλλαγή φέρνει τα προϊόντα της εργασίας μεταξύ τους και μέσω αυτών των προϊόντων τους ίδιους τους παραγωγούς.

Γι' αυτό, οι κοινωνικές σχέσεις των ατομικών τους εργασιών φαίνονται στους τελευταίους αυτό που είναι, δηλαδή όχι σαν άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις δουλειές τους, μα, αντίθετα, σαν εμπράγματα σχέσεις των προσώπων και σαν κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων.»⁵⁸

Και λίγο παρακάτω ο Marx συμπληρώνει:

«Πραγματικά ο αξιακός χαρακτήρας των προϊόντων της εργασίας παγιώνεται μόνο με την πραγματοποίησή τους σαν αξιακά μεγέθη. Τα τελευταία μεταβάλλονται διαρκώς, ανεξάρτητα από τη θέληση, την πρόγνωση και τις πράξεις των προσώπων που ανταλλάσσουν».⁵⁹

Ας σημειώσουμε εδώ ότι η χρηματική μορφή της ανταλλαγής και η φετιχοποίηση του χρήματος, την οποία συνεπάγεται, συγκαλύπτει ακόμα πιο έντονα τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών εργασιών. Αυτή η συγκαλύψη γίνεται κυρίαρχη με το πέρασμα από τον εξωοικονομικό καταναγκασμό των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στον οικονομικό καταναγκασμό του καπιταλισμού, κι αυτό γιατί προηγούμενα οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης αποτελούσαν τη

57. Ούλριχ Χουαρ - Γκούντρον Φέχνερ, *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για την πολιτική* εκδ. «Σύγχρονη Εποχή» σελ. 123.

58. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, σελ. 86.

59. Κ. Μαρξ, στο ίδιο, σελ. 88.

δοσμένη κοινωνική βάση κι έτσι δεν χρειαζόταν «οι εργασίες και τα προϊόντα να παίρνουν μια φανταστική μορφή, διαφορετική από την πραγματική τους ύπαρξη»⁶⁰.

Πώς όμως εξηγείται η διπλή πτυχή των εμπορευμάτων —αξία χρήσης και αξία— που μέσω της δεύτερης βρίσκουν την έκφρασή τους οι κοινωνικές σχέσεις;

Ο Μαρξ, ξεκινώντας από τη διπλή φύση των εμπορευμάτων, σαν αντιφατικής ενότητας αξίας χρήσης και αξίας, απόδειξε ότι αυτή απορρέει από τη διπλή φύση της εργασίας που δημιουργεί τα εμπορεύματα και προσδιόρισε ότι η εργασία των εμπορευματοπαραγωγών είναι από τη μια συγκεκριμένη εργασία και από την άλλη αφηρημένη εργασία και πηγή της αξίας των εμπορευμάτων⁶¹.

Η συγκεκριμένη εργασία δεν πρέπει να παράγει μόνο ένα προϊόν που έχει μια χρησιμότητα, αλλά την αξία χρήσης του εμπορεύματος, δηλαδή μια κοινωνική αξία χρήσης που μπορεί να καταναλωθεί μόνο αν η αξία αυτού του εμπορεύματος πραγματοποιηθεί με τη μετατροπή της σε χρήμα. Από την άλλη, η αφηρημένη εργασία αποτελεί τη μορφή που παίρνει η γενική εργασία —κατανάλωση γενικής εργατικής δύναμης— στις συγκεκριμένες συνθήκες της εμπορευματικής παραγωγής.

Συνεπώς, η γενική και η χρήσιμη εργασία στην εμπορευματική παραγωγή παίρνουν τη μορφή της αφηρημένης και της συγκεκριμένης εργασίας.

Αυτή λοιπόν η διπλή φύση της εργασίας, όπως εκδηλώνεται στον καπιταλισμό, είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης των αντιθέσεων ανάμεσα στην ατομική μορφή και το κοινωνικό περιεχόμενο της εργασίας.

«Η αντίθεση ανάμεσα στην ατομική, ιδιωτική μορφή και το λανθάνοντα κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας αναδειχεται μέσα από την αντίθεση ανάμεσα στη συγκεκριμένη και την αφηρημένη εργασία.»⁶²

Αυτή όμως η γενεσιουργός αντίθεση ατομικής μορφής -κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας βρίσκει τις ρίζες της στο γεγονός ότι η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή στηρίζεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία των καπιταλιστών, στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας, στο γεγονός ότι τα εμπορεύματα είναι προϊόντα όχι του ίδιου του παραγωγού, αλλά ξένης εργασίας, στο γεγονός ότι η ίδια η εργατική δύναμη του ανθρώπου γίνεται εμπόρευμα. Αντίθετα, στον κομμουνισμό η εργασία που έχει ξοδευτεί στην παραγωγή «δεν παρουσιάζεται σαν αξία αυτών των προϊόντων, σαν μια εμπράγματη ιδιότητα που έχουν», αλλά σαν μια άμεσα κοινωνική εργασία, μιάς που εδώ «οι ατομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα κι όχι πια έμμεσα σαν συστατικά στοιχεία της συνολικής εργασίας»⁶³.

60. Κ. Μαρξ, στο ίδιο, σελ. 90.

61. Βλέπε πιο αναλυτικά V. Avanashev, A. Galchinsky, Y. Lantsov *Karl Marx's Great Discovery Progress* 1982 και Γ. Ρούση *Σοσιαλισμός και Περεστρόικα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», 1988, σελ. 41-58.

62. V. Avanashev κ.λπ. ο.π. σελ. 27.

63. Κ. Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», σελ. 12.

Εδώ «η μορφή του κοινωνικού προτσές της ζωής, δηλαδή του υλικού προτσές της παραγωγής, θα αποβάλει το μυστικιστικό νεφελώδικο πέπλο της... από τη στιγμή που σαν προϊόν μιας ελεύθερης κοινωνικής ένωσης ανθρώπων θα βρίσκεται κάτω από το συνειδητό σχεδιασμένο έλεγχό τους».⁶⁴

Συνεπώς, για να επανέλθουμε στον καπιταλισμό, ο άνθρωπος εκφράζει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας του, τις ίδιες τις κοινωνικές του σχέσεις, που, ας μην ξεχνάμε, προσδιορίζουν την ουσία του ανθρώπου μέσα από την ανταλλαγή αντικειμένων (εμπορευμάτων), ενώ κι η ίδια η εργατική του δύναμη μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Αυτή η σχέση του ανθρώπου προς τους άλλους ανθρώπους πραγματοποιείται μέσω της μορφής της αφηρημένης εργασίας, η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με τη συγκεκριμένη εργασία, κάτι που οφείλεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Ο εργάτης, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, αποξενώνεται καταρχήν από τον ίδιο του τον εαυτό από τη στιγμή που μετατρέπεται η εργατική του δύναμη σε εμπόρευμα. Αποξενώνεται από τα μέσα παραγωγής, τα οποία δεν του ανήκουν, αν και είναι προϊόντα της εργασίας. Αποξενώνεται από την ίδια την εργασία στη διαδικασία της παραγωγής, μιάς και η εργασία του είναι καταναγκαστική και, πέρα απ' αυτό, οι δύο πτυχές της βρίσκονται σε ανταγωνιστική αντίθεση, αποξενώνεται από το προϊόν της εργασίας του, αποξενώνεται μέσα από την αντικειμενοποίηση από τους άλλους ανθρώπους, αποξενώνεται από τη φύση και από την «ουσία του είδους του»⁶⁵.

Η μορφή του μισθού και το κέρδος που αποκρύβουν την παραγωγή υπεραξίας, η μετατροπή σε μέσο κέρδος, γενικότερα η φετιχοποίηση του κεφαλαίου στην αρχική ή μετασχηματισμένη του μορφή «ολοκληρώνουν το φετιχισμό, συνοψίζουν τον αποξενωμένο χαρακτήρα των συνθηκών εργασίας σε σχέση με τη δραστηριότητα του υποκειμένου»⁶⁶.

Η διαδικασία αυτή της αποξένωσης δεν περιορίζεται στην εργάσιμη ημέρα αλλά και στον υπόλοιπο χρόνο της ζωής του εργάτη, στο βαθμό που αυτός καταναλώνεται με τη μια ή την άλλη μορφή στην αναπαραγωγή του μεταβλητού κεφαλαίου, δηλαδή της εργατικής του δύναμης, εφόσον «στην πραγματικότητα ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο προτού πουλήσει τον εαυτό του στον κεφαλαιοκράτη»⁶⁷, είναι εξάρτημα του κεφαλαίου κι έξω από τη διαδικασία της εργασίας.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από τις μορφές αποξένωσης που γεννιούνται από την υλική παραγωγή, σαν παράγωγες αυτών των μορφών εμφανίζονται κι άλλες μορφές αποξένωσης σ' όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό εξάλλου και ο Marx όταν αναφερόταν στην εξαθλίωση του προλεταριάτου δεν περιοριζόταν μόνο στην υλική του εξαθλίωση αλλά στη γενικότερη κατάρπτωσή του. Ας θυμηθούμε μόνο ότι, κατά τον Marx «το προλεταριάτο

64. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, σελ. 93.

65. Βλέπε Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 97.

66. Κ. Marx, *Theories of Surplus-Value* Progress Ed 1975, τ. 3, σελ. 494.

67. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, σελ. 598.

έχει ανάγκη από την αξιοπρέπειά του, το κουράγιο του, την περηφάνια του, το πνεύμα ανεξαρτησίας του, περισσότερο κι από το ψωμί του»⁶⁸.

Μα κι ο ίδιος ο κεφαλαιοκράτης υπόκειται σε διαδικασίες αποξένωσης μέσα από την αντίθεση συσσώρευσης-κατανάλωσης, η οποία τον ακολουθεί σ' όλη του τη δραστηριότητα, κι αυτό γιατί «δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η παραγωγή υπεραξίας [...] είναι ο άμεσος σκοπός και το καθοριστικό κίνητρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Γι' αυτό δεν πρέπει ποτέ να παρουσιάζεται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή σαν κάτι που δεν είναι, δηλαδή σαν παραγωγή που έχει σαν άμεσο σκοπό την κατανάλωση ή την παραγωγή ειδών κατανάλωσης για τον κεφαλαιοκράτη».⁶⁹

Όμως «η τάξη των εχόντων νιώθει άνετα και επαληθευόμενη μέσα σ' αυτήν την αυτοαποξένωση, γιατί τη βλέπει σαν δική της δύναμη, και σ' αυτήν κατέχει την απόδειξη μιας ανθρώπινης ύπαρξης»⁷⁰. Αυτή λοιπόν η διπλή φύση του εμπορεύματος που, όπως είδαμε, σχετίζεται με τη διπλή φύση της εργασίας (συγκεκριμένη - αφηρημένη) εκφράζεται αντίστοιχα και στο επίπεδο της ίδιας της ανθρώπινης προσωπικότητας. Κι όπως στα εμπορεύματα δεν υπάρχουν δύο εργασίες αλλά η συγκεκριμένη και η αφηρημένη εργασία αποτελούν τους δύο πόλους της ίδιας εργασίας, οι οποίοι βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους, έτσι και στο επίπεδο της προσωπικότητας αυτή είναι υποταγμένη στην ανταλλακτική της αξία (αξία της εργατικής δύναμης), η οποία αποτελεί την άρνηση της συγκεκριμένης προσωπικότητας⁷¹.

«Οι συνθήκες ανάπτυξης της συγκεκριμένης προσωπικότητας εξαρτώνται βασικά από την κοινωνική δραστηριότητα, συνεπώς από την αφηρημένη προσωπικότητα, όμως αυτή, μακριά από το να διαθέτει τις κοινωνικές συνθήκες χειραφέτησης που συνήθως αποσιιάζουν από τη συγκεκριμένη προσωπικότητα, δεν είναι με τη σειρά της παρά το εξάρτημα ή στην κάθε περίπτωση το όργανο του κεφαλαίου: έτσι οι δύο άνθρωποι που κατοικούν σε κάθε άτομο αποτελούν ο καθένας την αποξένωση του άλλου.»⁷².

Μ' άλλα λόγια, στον καπιταλισμό, από τη μια μεριά η συγκεκριμένη προσωπικότητα είναι ξεκομμένη από την κοινωνική εργασία και υποταγμένη στα προϊόντα της (αντικειμενοποίηση), δηλαδή στην αφηρημένη προσωπικότητα.

Από την άλλη, αυτή η τελευταία εμφανίζεται εξ αρχής σαν αποξενωμένη δραστηριότητα, η οποία υπόκειται σε εξωτερική αναγκαιότητα, λίγο-πολύ ξένη στις επιδιώξεις της συγκεκριμένης προσωπικότητας, παρόλο που θα έπρεπε το άτομο μέσα απ' αυτήν τη δραστηριότητα να μπορεί να κατακτά την ανθρώπινη ουσία, την κοινωνική κληρονομιά. Έτσι η ιδεολογική πραγματική ζωή του ανθρώπου εμφανίζεται σε αντίθεση με την υλική ζωή του⁷³.

68. K. Marx, «Communisme de Rheinische Beobachter», *Ōeuγes*, III σελ. 42.

69. K. Μαρξ *Το Κεφάλαιο*, τ. 3 σελ. 308.

70. K. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 42.

71. L. Séve, *ά.π.*, σελ. 245.

72. L. Séve *στο ίδιο*, σελ. 429.

73. Βλέπε K. Marx, «La question Juive», ed. Sociales σελ. 56.

Αν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αντιμετωπιστούν μόνο στο επίπεδο της κυκλοφορίας, όπου υπάρχει μια τυπική ισότητα, τα άτομα αναδείχονται σαν ελεύθερα και αυτόνομα. Στην πραγματικότητα όμως είναι υποταγμένα σε μια τέτοια διαδικασία ανάδειξης της προσωπικότητας, η οποία υποτάσσει την κυριαρχία του ανθρώπου στην κυριαρχία του αστού και σε τελευταία ανάλυση στην κυριαρχία της ιδιοκτησίας.

Ο μαρξισμός, αποκαλύπτοντας την αποξένωση και την πραγματοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων, συμβάλλει αποφασιστικά στην υπόθεση της χειραφέτησης της προσωπικότητας. Αν όμως η συμβολή του σταματούσε εδώ, δηλαδή στην «εξήγηση του κόσμου», θα ήταν λιγότερο σημαντική από ότι είναι στην πραγματικότητα.

Ο μαρξισμός προχωράει λοιπόν παραπέρα, στην αναγκαιότητα αλλαγής του κόσμου και η αλλαγή αυτή δεν είναι μόνο πρόβλημα συνειδητοποίησης της στρεβλής εικόνας της πραγματικότητας και της αποκατάστασης της πραγματικής της κατάστασης.

«Η μετατροπή, μέσω του καταμερισμού της εργασίας, των προσωπικών δυνάμεων (σχέσεων) σε αντικειμενικές δυνάμεις δεν μπορεί να καταργηθεί αποβάλλοντας από το μυαλό μας αυτή τη γενική αναπαράσταση, αλλά μόνο αν τα άτομα υποτάξουν και πάλι αυτές τις αντικειμενικές δυνάμεις, καταργήσουν τον καταμερισμό της εργασίας.»⁷⁴

Και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να ξεκινήσει ούτε από τα μεμονωμένα άτομα ούτε από την ανθρωπότητα γενικά, αλλά από το προλεταριάτο, το οποίο, απελευθερώνοντας τον εαυτό του, απελευθερώνει και το σύνολο της κοινωνίας, γιατί «όταν το προλεταριάτο αναγγέλλει τη διάλυση της παρούσας τάξης του κόσμου, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εκφράζει το μυστικό της δικής του ύπαρξης, γιατί αυτό το ίδιο αποτελεί την πραγματική διάλυση αυτής της τάξης του κόσμου. Όταν το προλεταριάτο απαιτεί την άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας δεν κάνει τίποτε άλλο από το να ανεγείρει σε αρχή της κοινωνίας αυτό που η κοινωνία ανέγειρε σε αρχή γι' αυτό»⁷⁵.

Συμπερασματικά μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι οι θεμελιακές πτυχές του μαρξιστικού ουμανισμού, ιδιαίτερα όπως εμφανίζονται στο πιο ώριμο έργο του Marx, στο *Κεφάλαιο*, είναι:

α) η αποκάλυψη των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους πίσω από τις αντικειμενοποιημένες κατηγορίες της καπιταλιστικής οικονομίας,

β) η κριτική της «απανθρωπιάς» του καπιταλισμού,

γ) ο σοσιαλισμός σαν αντικειμενική δυνατότητα μιας κοινωνίας όπου η παραγωγή ελέγχεται ορθολογικά από τους ανθρώπους.»⁷⁶

74. K. Marx - F. Engels, «L' ideologie allemande» Ed. Sociales, 1968, σελ. 94.

75. K. Marx, «Contribution a la critique de la philosophie du droit de Hegel», Ed. Sociales, 1975, σελ. 211.

76. M. Lowy, *Dialectique et revolution*, σελ. 59.

Ποια όμως είναι τα στοιχεία εκείνης της κοινωνίας που επανασυμφιλιώνει την ουσία του ανθρώπου με την ατομικότητα του κάθε ανθρώπου;

3. Ο κομμουνισμός, κοινωνία της χειραφέτησης της προσωπικότητας και της ατομικής πρωτοβουλίας

«Ο κομμουνισμός είναι το θετικό ξεπέραςμα της ατομικής ιδιοκτησίας, σαν ανθρώπινης αυτο-αποξένωσης, και για το λόγο αυτό πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας μέσα στον άνθρωπο και για τον άνθρωπο: είναι η πλήρης αποκατάσταση του ανθρώπου στον εαυτό του, σαν κοινωνικής, δηλαδή σαν ανθρώπινης ύπαρξης. [...] είναι η γνήσια επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου, η αληθινή επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στη ζωή και το ον, ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα, ανάμεσα στο άτομο και στο είδος.»⁷⁷

Στον κομμουνισμό, η συγκεκριμένη εργασία δεν θα εκφράζεται πια διαμεσολαμβμένη από την αξία της αφηρημένης εργασίας και συνεπώς ο συγκεκριμένος άνθρωπος δεν θα υποτάσσεται στον αποξενωμένο αφηρημένο άνθρωπο, κι αυτό γιατί η διπλή φύση της εργασίας και του προϊόντος της δεν θα εκφράζεται με τη μορφή της συγκεκριμένης και της αφηρημένης εργασίας ή της αξίας της εκφρασμένης μέσω της αγοράς.

Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας θα ταυτίζεται με την κοινωνική ουσία των πτωχών γενικής και χρήσιμης εργασίας που και οι δυο θα είναι άμεσα κοινωνικές: στη βάση της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και της συνειδητής σχεδιοποίησης⁷⁸.

«Οι ατομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα κι όχι πια έμμεσα σαν συστατικά στοιχεία της συνολικής εργασίας»⁷⁹. Ταυτόχρονα, το μέτρο του πλούτου δεν θα είναι εδώ η εργασία με την παραδοσιακή καταναγκαστική της έννοια, σαν μια δραστηριότητα υποχρεωτική για την επιβίωση, αλλά η δημιουργική, λογική αξιοποίηση του ελεύθερου διαθέσιμου χρόνου, δηλαδή η εργασία σαν ανάγκη για την ίδια την ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Μ' αυτή την έννοια ο Μαρξ και ο Engels κάνουν λόγο στη *Γερμανική Ιδεολογία* για «τέλος της εργασίας» και για «μετατροπή της σε αυτο-δραστηριότητα», διαφοροποιώντας την «ελεύθερη εργασία» από την «κατάργηση της εργασίας». Η εργασία καταργείται σαν αποξενωμένο μέσο που αποδίδει ένα μισθό και μετατρέπεται σε ελεύθερη εκδήλωση της προσωπικότητας. Και μ' αυτή τη νέα της διάσταση, της ανάπτυξης της ατομικής πρωτοβουλίας, η εργασία μετατρέπεται σε πρώτη ανάγκη για τον άνθρωπο, σε αντίθεση με την αποξενωμένη εργασία που

77. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 126.

78. Βλέπε Γ. Ρούση, *Σοσιαλισμός και Περεστρόικα*, σελ. 52 και Β.Α. Βαζιούλιν, «Ιστορία και κομμουνιστικό ιδανικό» *Διαλεκτική*, τ. 2, σελ. 61-73.

79. Κ. Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», σελ. 12.

κι αυτή είναι ανάγκη για τον άνθρωπο, αλλά ανάγκη που πηγάζει από τον κοινωνικό καταναγκασμό που γεννά ο καπιταλισμός.

Ενώ δηλαδή στον καπιταλισμό ο άνθρωπος εργάζεται για να ζήσει και ζει για να εργάζεται, στον κομμουνισμό εργάζεται γι' αυτή την ίδια την εργασία σαν ελεύθερη εκδήλωση της προσωπικότητας του⁸⁰.

«Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθεαυτού υλικής παραγωγής.»⁸¹

Το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας είναι η «ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου σαν αυτός καθεαυτός σκοπός»⁸².

Ο κομμουνισμός συνεπώς δεν αποτελεί μια υπερκαταναλωτική κοινωνία, όπως πιστεύουν ορισμένοι, ούτε χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από τον τρόπο κατανομής —στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του— αλλά από το «ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητές του», ενώ οι ίδιες οι ανάγκες είναι ανάγκες που αντιστοιχούν σε προσωπικότητες χειραφετημένες από τα παραδοσιακά ψυχολογικά μοντέλα. Οι ανάγκες που ικανοποιεί ο κομμουνισμός είναι οι ανάγκες του ανθρώπου του κομμουνισμού, ανάγκες χειραφετημένες από τις αντιθέσεις που τις χαρακτηρίζουν στο παραδοσιακό ψυχολογικό μοντέλο⁸³.

Ακόμη στον κομμουνισμό η ελευθερία του ενός δεν περιορίζεται από την ελευθερία του άλλου, αλλά «τα άτομα αποκτούν την ελευθερία τους ταυτόχρονα με τη συνένωσή τους, χάρη σ' αυτή τη συνένωση και μέσα σ' αυτήν»⁸⁴.

Έτσι, η ελευθερία από κενή φράση μετατρέπεται σε δυνατότητα της πιο πολύπλευρης ανάπτυξης της πρωτοβουλίας του κοινωνικού ατόμου.

Μόνο κάτω απ' αυτό το πρίσμα της κομμουνιστικής κοινωνίας, του βασιλείου της ελευθερίας, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε ορθά και το σοσιαλισμό. Μόνο δηλαδή αν ο σοσιαλισμός αντιμετωπιστεί σαν μετάβαση στον κομμουνισμό, σαν μέσο και διαδικασία μετάβασης στο βασίλειο της ελευθερίας, αντιμετωπίζεται μαρξιστικά. Διαφορετικά, ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να έχει καμιά δική του υπόσταση δίχως αναφορά σ' αυτό στο οποίο μεταβιβάζει.

Κι από αυτή τη σκοπιά, ο σοσιαλισμός —ακόμα «βασίλειο της ανάγκης»— και πολύ περισσότερο η απλή κατάργηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής δεν σημαίνουν αυτόματο ξεπέρασμα της αποξένωσης, αλλά αναγκαίο βήμα στην κατάργηση της υλικής βάσης που τη γεννά, δηλαδή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και της κυριαρχίας της εμπορευματικής παραγωγής.

80. L. Séve *ό.π.* σελ. 246.

81. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 3, σελ. 1007.

82. Κ. Μαρξ, *στο ίδιο*, σελ. 1007.

83. L. Séve, *ό.π.* σελ. 406.

84. Κ. Marx-F. Engels, *Λ' ideologie allemande*, σελ. 201.

Κι αυτό το βήμα, που χαρακτηρίζεται ακόμα από την ύπαρξη κανόνων του «αστικού δικαίου», μιας και η κατανομή γίνεται ανάλογα με την εργασία που προσφέρει ο καθένας και συνεπώς με τη διατήρηση εμπορευματικών σχέσεων, μπορεί να μετατραπεί σε πισωγύρισμα αν δεν λειτουργήσει η σοσιαλιστική δημοκρατία και δεν αναπτυχθεί η πρωτοβουλία της προσωπικότητας και η αυτενέργεια των κοινωνικών ατόμων.

Όμως, αν αυτή είναι η θεωρία του Μαρξ για τη χειραφέτηση της προσωπικότητας κι αν η πράξη του καπιταλισμού και της ουσιαστικής καθυπόταξης του ατόμου, που τον συνοδεύει, αποδεικνύει καθημερινά την κριτική της πτυχής, χρειάζεται ακόμη να διερευνηθούν τα αίτια της δυστοκίας της μετατροπής της σε μια επιχειρησιακή στην πράξη θεωρία της ανατροπής των αντιθέσεων του κεφαλαίου.

4. Από τη θεωρία στην πράξη.

Η απελευθέρωση της προσωπικότητας, μια ακόμη ουτοπία;

Δεν θα πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι κατά τον Μαρξ «το ζήτημα αν η ανθρώπινη νόηση μπορεί να κατακτήσει την αντικειμενική αλήθεια δεν είναι ζήτημα θεωρίας, μα πρακτικό ζήτημα. Στην πράξη πρέπει ο άνθρωπος να αποδείξει την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, το εντεύθεν της νόησής του. Η διαμάχη για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα της απομονωμένης από την πράξη νόησης είναι καθαρά *σχολαστικό* ζήτημα.»⁸⁵.

Κατά τον Λένιν, η ανθρώπινη πράξη διεισδύει στη θεωρία της γνώσης τόσο σαν κίνητρο και πηγή της γνώσης όσο και σαν κριτήριο της αλήθειας⁸⁶.

Κι αν, όπως πολύ ορθά έγραφε ο Μπρεχτ, «μόνο διδασκόμενοι από την πραγματικότητα» μπορούμε να αλλάξουμε την πραγματικότητα, δεν θα έπρεπε ίσως, στη βάση της πραγματικότητας του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ή αυτής των κομμουνιστικών κομμάτων των καπιταλιστικών χωρών ή ακόμη στη βάση του γεγονός ότι αυτή η θεωρία δεν έχει γίνει κτήμα των μαζών, να διερωτηθούμε μήπως είναι η ίδια η θεωρητική σύλληψη του Μαρξ για την απελευθέρωση του ανθρώπου αφερέγγυα ή μήπως δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα γιατί ήταν πιο μπροστά από ορισμένες συνθήκες της πραγματοποίησής της;

Και για την εποχή μας γεννιέται το ερώτημα: Η διαδικασία αποξένωσης και συνολικής εξαθλίωσης του ανθρώπου είναι αντιστρεπτή ή έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό που ο ανθρώπινος παράγοντας που καλείται να την αντιστρέψει έχει τόσο βαθιά χαραχτεί απ' αυτήν, ώστε να είναι καταδικασμένος να υποταχτεί στη μοίρα της καπιταλιστικής βαρβαρότητας;

Ας δούμε όμως τι διδάγματα μπορούμε να βγάλουμε από τη μέχρι σήμερα πραγματικότητα.

85. Κ. Μαρξ «*Θέσεις για τον Φόουερπαχ*» (2η θέση), *όπ. σελ.* 467-468.

86. Βλέπε κυρίως Λένιν, «*Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*», *Άπαντα*, τ. 18.

Σήμερα κατά κοινή ομολογία, οι προσπάθειες απελευθέρωσης του ανθρώπου και αποκρατικοποίησης, που ξεκίνησαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, απέτυχαν και μάλιστα παταγωδώς. Στη θέση του μαρξιστικού ανθρωπισμού είχαμε γραφειοκρατικό ολοκληρωτισμό. Αν και έχει κάποια σημασία να διερευνηθεί η φύση των κοινωνιών αυτών⁸⁷, όπου και να καταλήξει κανείς, το ερώτημα αναφορικά με τις αιτίες της αποτυχίας παραμένει.

Μια πρώτη εύκολη λύση θα ήταν να χρεωθεί η αποτυχία σε ορισμένες προσωπικότητες. Όμως μια τέτοια χρέωση, πέρα από το γεγονός ότι αντιμετωπίζει το ρόλο της προσωπικότητας στην Ιστορία με μη μαρξιστικούς όρους, δεν μπορεί να εξηγήσει το γιατί αυτές οι συγκεκριμένες προσωπικότητες αναδείχτηκαν κι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Ας θυμηθούμε εδώ τη σημασία που απέδιδε ο Μαργκς στις κοινωνικές σχέσεις για να ερμηνεύσει πώς «ένα μέτριο και γελοίο πρόσωπο» σαν τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη, «μπόρεσε να παίξει το ρόλο του ήρωα»⁸⁸ κι ακόμη την τοποθέτησή του μαζί με τον Engels στον ισχυρισμό, «ο κύριος Χ ή ο πολίτης Υ “πρόδωσε” το λαό», ισχυρισμό ο οποίος «ούτε καν αφήνει να γίνει κατανοητό το πώς συνέβη και ο λαός άφησε να προδοθεί κατ’ αυτόν τον τρόπο»⁸⁹. Ακόμη όμως κι αν δεχτούμε μια εξήγηση που αναγάγει σε πανάκεια όλων των δεινών τον Στάλιν, δεν θα μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί οι στρεβλώσεις στην κομμουνιστική πορεία ξεκίνησαν ακόμα από την εποχή του Λένιν, κάτι που και ο ίδιος αναγνωρίζει, ιδιαίτερα στα τελευταία αγωνιώδη κείμενά του⁹⁰.

Μια δεύτερη εύκολη λύση θα ήταν να πούμε πως σ’ αυτές τις χώρες δεν εφαρμόστηκε ο μαρξισμός κι ότι, αν είχε εφαρμοστεί, όλα θα ήταν διαφορετικά.

Βέβαια, η αντιμετώπιση αυτής της άποψης είναι αναγκαία, ιδιαίτερα όταν σήμερα και στη χώρα μας —όπου τα τρία μεγάλα κόμματα θεωρούν αυτές τις χώρες σοσιαλιστικές— αλλά και διεθνώς, γίνεται μια προσπάθεια ταύτισης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» με το μαρξισμό⁹¹. Και θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι οι θεμελιακές αρχές του μαρξισμού καταστρατηγήθηκαν.

Πέρα από τη συνολική αντιμετώπιση της σχέσης παραγωγικές δυνάμεις-παραγωγικές σχέσεις και του ρόλου της ανθρώπινης προσωπικότητας σ’ αυτές, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός», ιδιαίτερα στον τομέα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, μετατράπηκε ακριβώς στο αντίθετο του μαρξιστικού σοσιαλισμού.

Πού ήταν η εκλογή των δημοσίων υπαλλήλων; Η ανακλητότητά τους; Η εναλλαγή τους; Ο μέσος εργατικός μισθός τους; Η πληροφόρηση και η διαφάνεια; Ο λαϊκός έλεγχος; Η συμμετοχή των μαζών στη διοίκηση; κλπ., κλπ...

87. Βλέπε σχετικό άρθρο του Β. Παπαρήστου, *Διαλεκτική*, τεύχος 1, σελ. 85-105, όπου γίνεται μια προσπάθεια κριτικής αντιμετώπισης των διαφόρων απόψεων γύρω από τη φύση αυτών των κοινωνιών.

88. Κ. Μαργκς. *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», σελ. 7.

89. Κ. Μαργκς - Φ. Ενγκελς, *Die grossen Manner des exils*.

90. Βλέπε Γ. Ρούση, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», 1985.

91. Βλέπε για παράδειγμα Μ. Clavel, *Qui est aliene? Critique et metaphysique Sociale de l' occident*, Ed. Flammarion, 1979.

Όμως το ζητούμενο δεν είναι, παρεκτός για λόγους πολεμικής με την αστική ιδεολογία, η διαπίστωση της μη εφαρμογής αυτών των αρχών, αλλά η αναζήτηση των αιτιών της μη εφαρμογής τους.

Κι εδώ μπορεί να υπάρξει μια πρώτη απάντηση: Η βασική αιτία είναι το γεγονός ότι η επανάσταση πραγματοποιήθηκε σε μια όχι αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα και μάλιστα δίχως να ακολουθήσει «η σοσιαλιστική ανατροπή στη Δύση»⁹², την οποία ο ίδιος ο Λένιν, μαζί με τη λειτουργία της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, θεωρούσε σαν εγγύηση ενάντια στην καπιταλιστική παλινόρθωση.

Οι αντιφάσεις όμως που γέννησε αυτός ο εξαιρετικός χαρακτήρας της πρώτης σοσιαλιστικής επανάστασης, η οποία αν πραγματοποιούνταν έστω και με μια προηγμένη χώρα θα μετέτρεπε τη Ρωσία από μοντέλο σε καθυστερημένη χώρα⁹³, οι αντιφάσεις τις οποίες προσπάθησε να λύσει ο Λένιν μέσα από έννοιες όπως ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός ή η μονοπρόσωπη διεύθυνση, σε συνδυασμό με τη συλλογικότητα⁹⁴, ή με την ίδια την παραβίαση της αρχής της πληρωμής με ένα μέσο εργατικό μισθό για τους αστούς ειδικούς, ή ακόμα τα προβλήματα που προκύπτουν από την ύπαρξη ενός «μισοκράτους», το οποίο καλείται να συμβάλει στην αυτοκατάργησή του, ήταν αναπόφευκτο, νομοτελειακό να λυθούν κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες στην κατεύθυνση που λύθηκαν; Αν, έστω, θεωρήσουμε ότι στην περίπτωση της Ρωσίας του 1917 η ανθρωπότητα έβαλε μπροστά της καθήκοντα που δεν μπορούσε να λύσει⁹⁵ και αν δεχτούμε την άποψη της νομοτελίας της αποτυχίας κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, τότε πού είναι η γενική προοδευτική πορεία της ιστορικής εξέλιξης του Marx, έστω και με τη μορφή ζιγκ-ζαγκ; Ποια ιστορική εμπειρία μπορεί να επιβεβαιώσει, παρά την αντίληψή του για μεγαλύτερες πιθανότητες περάσματος στο σοσιαλισμό στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες —και μάλιστα στη Γερμανία με εκλογές—, τη δυνατότητα περάσματος στο σοσιαλισμό δίχως πέρασμα στον αναπτυγμένο καπιταλισμό; Πώς, τουλάχιστον όσον αφορά το πέρασμα στο σοσιαλισμό, να ερμηνευθεί η άρνηση του Marx ν' αποδεχθεί τους πέντε ή έξι κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς σαν «μια ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της γενικής πορείας, που αναπόφευκτα επιβάλλεται σ' όλους τους λαούς»;⁹⁶.

Κι αν η κύρια αιτία της αποτυχίας εντοπιστεί στο γεγονός ότι ο σοσιαλισμός σε μια μόνο χώρα είναι απραγματοποίητος, γιατί στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες η θεωρία δεν έγινε πράξη και γιατί κυριάρχησε η μετατροπή των επαναστατικών κομμάτων σε αλλοτριωτικούς μηχανισμούς είτε και η εκτροπή

92. Βλέπε ιδιαίτερα Β.Ι. Λένιν, «Τελικός λόγος πάνω στο αγροτικό ζήτημα στο ενωτικό συνέδριο του ΣΔΕΚΡ» Άπαντα, τ. 21.

93. Βλέπε Β.Ι. Λένιν, «Ο αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού» Άπαντα, τ. 41.

94. Βλέπε την πολύ ενδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή του Δημήτρη Δημητούλη «Ο Λένιν για την αυτοδιεύθυνση-αυτοδιαχείριση. Ο ιδιαίτερος ρόλος των στελεχών».

95. Βλέπε Κ. Μαρξ, «Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», Διαλεχτά Έργα, τ. Ι, σελ. 424/425.

96. Κ. Μαρξ, «Lettre a la redaction des 'Otechestrennye Zapisky'», στο Marx-Engels Correspondance, ό.π., σελ. 313.

της αριστεράς στη ρεφορμιστική λογική;

Γιατί στις συνθήκες του αναπτυγμένου καπιταλισμού δεν ανδρώθηκε μέχρι τώρα ο νεκροθάφτης του; Από μια σκοπιά, η μέχρι τώρα μη πραγματοποίηση της κομμουνιστικής κοινωνίας κι ακόμα ούτε της κατώτερης φάσης της δεν μπορεί να σημαίνει και απόδειξη του ανέφικτου της.

Όλη η μέχρι τώρα εξέλιξη της ανθρωπότητας, τόσο από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο όσο και στο εσωτερικό κάθε τρόπου παραγωγής, πριν πραγματοποιηθεί, φάνταζε απίθανη. Κι όμως οι δούλοι απελευθερώθηκαν, η φεουδαρχία ανατράπηκε, οι αποικίες δεν υπάρχουν πια, οι μουζικοί ξεσηκώθηκαν⁹⁷.

Όμως υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά. Όλες οι προηγούμενες επαναστάσεις ανέτρεπαν τους εκμεταλλευτές δίχως να ανατρέπουν την εκμετάλλευση, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσαν, αναπροσαρμόζοντάς το, το κράτος, δεν «τσάκισαν» την κρατική μηχανή, που απλώς άλλαζε χέρια. Η αποξένωση της προσωπικότητας, καθώς και η κρατική καταναγκαστική οργάνωση της κοινωνίας συνέχιζαν να κυριαρχούν, και μάλιστα στον καπιταλισμό έβρισκαν το αποκορύφωμά τους, έστω κι αν ταυτόχρονα διαμορφώνονταν οι αντικειμενικές δυνατότητες για το ξεπέρασμά τους.

Συνεπώς, το στοιχείο της αναμφισβήτητης τομής σε σχέση με την προηγούμενη τάξη πραγμάτων εντασσόταν σε μια συνολικότερη συνέχεια, της οποίας η κομμουνιστική κοινωνία αποτελεί την άρνηση.

Το εφικτό δηλαδή του περάσματος από την προϊστορία στην ιστορία της ανθρωπότητας, ακριβώς χάρη σ' αυτήν του την ιδιαιτερότητα, δεν μπορεί να θεμελιωθεί επαρκώς από την πραγματοποίηση των μέχρι τώρα επαναστάσεων. Μια τέτοια θεμελίωση, ίσως άθελά της, υπερτονίζοντας το χαρακτήρα της συνέχειας σε σχέση μ' αυτόν της τομής, του ιδιαίτερου ποιοτικού άλματος που αποτελεί η σοσιαλιστική επανάσταση, προσεγγίζει επικίνδυνα τη λογική της μπερνσταϊκής «ομαλής εξέλιξης» κι εκφράζεται σήμερα από την αντίληψη μιας βαθμιαίας μετάβασης στο σοσιαλισμό δίχως συνολική ρήξη⁹⁸.

Βέβαια, σε σχέση με την «Ιδανική Πολιτεία» του Πλάτωνα ή με το «Κοινωνικό Συμβόλαιο» του J.J. Rousseau, ο μαρξισμός στηρίζει την επαναστατική προοπτική του στις αντικειμενικές συνθήκες και στον πραγματικό άνθρωπο, έτσι όπως αυτός λειτουργεί στα πλαίσια της αναπόφευκτης στον καπιταλισμό ταξικής πάλης.

Κι «εδώ δεν πρόκειται για το τι κάθε φορά φαντάζεται σαν σκοπό του αυτός ή εκείνος ο προλετάριος ή ακόμη και όλο το προλεταριάτο. Πολύ περισσότερο πρόκειται για το τι είναι και τι είναι ιστορικά αναγκασμένο να κάνει αντίστοιχα προς αυτό το είναι.»⁹⁹

Όμως, όπως είδαμε, ο μαρξισμός δεν αποτελεί μια «ιδεολογία του αναπόφευ-

97. Βλέπε J.P. Jouary και A. Spire, *Penser les revolutions*, Ed. Sociales 1989.

98. Μια τέτοια αντίληψη προσπαθεί να θεωρητικοποιήσει κι ο Lucien Sève στο πρόσφατο βιβλίο του *Communisme. Quel Second Souffle?*.

99. Μαρξ - Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, Εκδ. Αναγνωστίδης σελ. 44.

κτου»¹⁰⁰ και το ίδιο το ερώτημα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;» εμπεριέχει την πιθανότητα επικράτησης της βαρβαρότητας. Αντικρουόμενα μηνύματα των καιρών το καθιστούν ακόμα πιο αγωνιώδες.

Από τη μια μεριά, η κατάρρευση των «μοντέλων» οδηγεί ορισμένους σε απογοήτευση και αποστράτευση, ενώ από την άλλη απεγκλωβίζει από την ίδια τη λογική του μοντέλου και επανατοποθετεί τον κομμουνισμό σαν «την πραγματική κίνηση που καταργεί την υπάρχουσα κατάσταση»¹⁰¹, παρέχοντας τη δυνατότητα διαμόρφωσης ενός σοσιαλισμού της εποχής της πληροφορικής.

Από τη μια μεριά καταρρέουν τα κομμουνιστικά κόμματα· από την άλλη αναπτύσσεται η αυθόρμητη αντίσταση που, ας μην το ξεχνάμε, αποτελεί πρόπλασμα της συνειδητής, και ανοίγονται δυνατότητες διαμόρφωσης πραγματικών επαναστατικών υποκειμένων, ξεπεράσματος του φετιχισμού της εξουσίας των κομματικών καθοδηγήσεων και της αντιμετώπισης του κόμματος σαν αυτοσκοπού.

Από τη μια μεριά, έχουμε τη διάβρωση της συνειδησης του προλεταριάτου και τη επακόλουθη κυριαρχία του ρεφορμισμού, που φαίνεται να ενισχύονται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και τη μακρόχρονη κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας, καθιστώντας πιο δύσκολη την απελευθέρωσή του· από την άλλη, έχουμε την αυξανόμενη απαίτηση των εργαζομένων για περισσότερη δημοκρατία και τη διεύρυνση των μετώπων της αντικαπιταλιστικής πάλης σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Από τη μια, η εργατική τάξη φαίνεται πολυδιασπασμένη στο εσωτερικό της και αντιμετωπίζει δυσκολίες στη διαμόρφωση των συμμαχιών της· από την άλλη, διαμορφώνονται δυνατότητες έκφρασης στο πολιτικό επίπεδο του «συλλογικού εργατή», που αντικειμενικά λειτουργεί όλο και πιο διευρυμένος στην παραγωγή¹⁰².

Από τη μια μεριά, η καπιταλιστική κοινωνικοποίηση της παραγωγής αναπτύσσεται παράλληλα με την όξυνση της αντίθεσής της με την ιδιωτική ιδιοποίηση· από την άλλη, η ίδια η κοινωνικοποίηση, και ακόμη περισσότερο η διεθνοποίηση, προσφέρουν νέες δυνατότητες για μια συνολική ρήξη με τον καπιταλισμό και για την παγκόσμια επανάσταση, αναδειχνουν, παρά τις όποιες προσπάθειες απόκρυψης, την ταξικότητα των οικουμενικών προβλημάτων.

Από τη μια, η επιστημονικοτεχνική επανάσταση οξύνει την αντίθεση ανάμεσα στη ζωντανή και την αποκρυσταλλωμένη εργασία· από την άλλη, ακόμη και το ίδιο το κεφάλαιο έχει ανάγκη, όσο ποτέ άλλοτε, από τη ζωντανή εργασία και από την πρωτοβουλία των εργαζομένων που, αναπτυσσόμενη, μπορεί να ξεφύγει από τον έλεγχό του, ενώ ταυτόχρονα όλο και πιο άμεσα η ατομική εργασία απαιτεί την ανάδειξη του κοινωνικού της χαρακτήρα στη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής, μιας και στα πλαίσια της επιστημονικής τεχνικής επανάστασης εμφανίζεται σαν εργασία παρακολούθησης και ρύθμισης μιας συνολικής αυτοματοποι-

100. Henri Lefebvre, Lukács, 1955 Εκδ. Aubier 1986, σελ. 97.

101. K. Marx - F. Engels, *L'ideologie allemande*, ό.π., 64.

102. Βλέπε Jean Lojkin, *La classe ouvrière en mutation*, Ed. Sociales 1986 σελ. 33.

ημένης διαδικασίας¹⁰³.

Από τη μια έχουμε βαθιά κρίση ιδεών και οραμάτων από την άλλη, τις δυνατότητες ανάδειξης καινούριων, στη βάση των σύγχρονων ανακαλύψεων των φυσικών επιστημών.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, θα μπορέσει ο άνθρωπος να βρει το δρόμο της απαγκίστρωσής του από τον ουσιαστικά κτηνώδη καπιταλισμό που παρεμποδίζει την πρόσβαση στην ολοκληρωτική ανθρωποποίηση και στον αστείρευτο κοινωνικό πλούτο;

Θα μπορέσει να αξιοποιήσει τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών για την «αντικατάσταση του μερικού ατόμου, του απλού φορέα μιας κοινωνικής μερικής λειτουργίας με το ολόπλευρα αναπτυγμένο άτομο, για το οποίο οι διάφορες κοινωνικές λειτουργίες δεν είναι παρά διαδοχικοί τρόποι δραστηριότητας»;¹⁰⁴

Είναι αναμφίβολο ότι ο μαρξισμός ανοίγει τους θεωρητικούς ορίζοντες προς αυτή την κατεύθυνση· κι είναι επίσης αναμφίβολο πως, ιδιαίτερα στις συνθήκες της εποχής μας, η ανανέωσή του είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου.

Το αν όμως θα μπορέσει να γίνει κτήμα των μαζών για να μετατραπεί έτσι σε υλική ανατρεπτική δύναμη, μόνον η πράξη μπορεί να το αποδείξει.

Στην κάθε περίπτωση, η κομμουνιστική κοινωνία και η επανάσταση που οδηγεί σ' αυτήν αποτελούν προκλήσεις που μέχρι να πραγματοποιηθούν θα περιέχονται στην ημερήσια διάταξη της ανθρωπότητας.

103. Βλέπε Lucien Séve, *Communisme. Quel Second Souffle? ό.π.*, σελ. 47.

104. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, σελ. 505.

Προσδοκία, Ρίχαρντ Έλζε, 1935/36.